

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIALISED
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

BERDAKH KARAKALPAK STATE UNIVERSITY

On the rights of manuscript:

UDC (412.5=20)

ASKAROV DAMIR

**COMPARATIVE ANALYSES OF PARTICIPLE I AND PARTICIPLE II IN
ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES**

Specialty: 5A120102

**DISSERTATION PAPER
FOR MASTER'S DEGREE**

Nukus – 2017

**ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

МАГИСТРАТУРА БӨЛИМИ

Қол жазба ҳуқықында

УДК (412.5=20)

АСКАРОВ ДАМИР ПОЛАТОВИЧ

**«ИНГЛИС ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕГИ КЕЛБЕТЛИК
ФЕЙИЛЛЕРДИҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ИЗЕРТЛЕНИЎИ»**

5A120102 – Лингвистика Инглис Тили
Магистр академиялық дәрежесин алыў ушын жазылған
ДИССЕРТАЦИЯСЫ

МАКда жақлаўға рухсат
Магистратура бөлими баслығы:
ю.и.к.доц. Гулимов А.Б.

Кафедра баслығы:
т.и.к., доц. Хаджиева Д.Д.

Илимий басшы:
п.и.к, доц.Дж.Курбанбаев

НӨКИС – 2017

МАЗМУНЫ

I.	КИРИСИҰ	3
II.	БИРИНШИ БАП. ИНГЛИС ТИЛИНДЕ ФЕЙИЛДИҢ БЕТЛИК ЕМЕС ФОРМАСЫ	8
1.1	Келбетлик фейиллер.....	14
1.2	Инглис тилинде келбетлик фейиллердиң жасалығы.....	18
1.3	Келбетлик фейил формасының қолланылығы.....	21
III.	ЕКИНШИ БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ФЕЙИЛДИҢ БЕТЛИК ЕМЕС ФОРМАЛАРЫ	25
2.1.	Қарақалпақ тилинде келбетлик фейил.....	27
2.1.1.	Өткен мәхәл келбетлик фейил формасы.....	30
2.1.2.	Хәзирги мәхәл келбетлик фейил формасы.....	32
2.1.3.	Келер мәхәл келбетлик фейил формасы.....	35
2.2.	Хал фейил.....	38
2.2.1.	Тийкарғы аффикслер менен жасалған хал фейиллер.....	39
IV.	ҮШИНШИ БАП. ИНГЛИС ТИЛИНДЕ КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛ ФОРМАЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ БЕРИЛИҰИ	48
3.1	Инглис тилиндеги келбетлик фейил формалары хәм олардың қарақалпақ тилинде берилиұи.....	48
3.2	Инглис тилиндеги келбетликли предикатив конструкциялар хәм олардың қарақалпақ тилинде берилиұи.....	53
V.	ЖУҰМАҚ	62
VI.	ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ	67

КИРИСИЎ

Магистрлик диссертация темасының тийкарламасы хэм оның актуаллығы. Ғәрезсиз Республикамыз раўажланыў жолындағы биринши күнлерден баслап уллы мәнәўиятимиздың тағы да жоқарылаўы, оның миллий қәдириятларымызды қайта тиклеў, заман талаплары менен теңлестириў тийкарында жәхән стандартлары дәрежесине көтериў мақсетине итибар күшейтилмекте.

Хәзирги дәўир жәмийеттиң хәр бир ағзасынан тағы да өнимлирек, жеделли түрде хәрекет хэм мийнет етиўши талап етпекте. Өйткени, мәмлекетимиз алдында табыссыз хэм ашшы тарийхий тәжирийбениң унамсыз нәтийжелерин қысқа ўақыт ишинде сапластырыў сыяклы уллы ўазыйпа турыпты.

Өзлигин аңлап жеткен, еркин хэм азат жәмийет қурыў, ғәрезсиз мәмлекетимиздиң жәхән мәмлекетлери арасында мүнәсип орын ийелеўи пидайылық пенен гүресетуғын, ақыллы, жетик кадрлар таярлаў машқаласы менен тиккелей байланыслы. Өйткени, тек ғана жәхән стандартларына толығы менен жуўап бере алатуғын кадрлар ғана билим алыўды өзлериниң жоқары мақсети етип қойған зийрек жасларды таярлайды, тәрбиялайды.

Өзбекистанымыздың раўажланған мәмлекетлер қатарына қосылыўы, өз-өзинен айқын, шет тиллерин үйрениў хэм үйретиў барысында әмелге асырылады. Бул болса өз гезегинде жасларымыздың шет тиллерин пухта үйрениўлери менен тығыз байланыста.

Шет мәмлекетлер менен өз-ара дипломатиялық, экономикалық хэм де басқа түрдеги байланыс-қатнасықларды туўрыдан-туўры жергиликли кадрлар жәрдемінде жүргизилетуғын ўақыт әлле қашан жетип келди.

Белгили болғанындай, басқа бир миллеттиң, халықтың тилин үйрениў арқалы оған халықтың турмысы, мәденияты, илим хэм техника тараўларындағы жетискенликлери менен жақыннан танысыў мүмкиншилиги туўылады. Шет мәмлекетлер менен тез-ара дипломатиялық, экономикалық

хәм де басқа түрдеги байланыс-қатнасықларды туўырдан-туўыры жергиликли кадрлар жәрдемінде жүргизилетуғын ўақыт әлле қашан жетип келди.

Шет тиллерин үйрениў хәм үйретиў процессинде ана тили хәм үйренилип атырған тиллерди салыстырмалы типологиялық тәризде үйрениў белгили орын ийелейди. Салыстырмалы типологиялық изертлениўлердин нәтийжелери оқытыўда жетик методик идеяларды ислеп шығыўда тийкар бола алады. Тиллерди салыстырмалы үйрениў оқыўшының тил материалларын аңлы рәўиште өзлестириўин тәмийинлейди. Өйткени, тил үйрениў тәртиби ана тилинен басланады. Өзиниң ана тилинде қәлиплескен түсиниклерди оқыўшы енди үйренип атырған шет тилиндеги түсиниклер менен өз пикиринде байланыстырады. Демек, талабан еки-үш тилди де актив түрде өзлестрип алыўы тийис болады. Биринши Президентимиз И.Каримов бул мәселе туўралы «... шет тиллерин үйрениў, хеш ўақытта да ана тилин естен шығарыў есабына болмаўы тийис. Миллий мектеп оқыўшылары, мектепти питкергеннен соң қысынып қалып, шет тиллерин үйрениўде көплеген қыйыншылықларға гезлесип атыр. Бундай унамсыз, орынсыз жағдайларды тезде өзгертириўимиз, өзбек баласына шет тилиниң әжайып дүньясына биймәлел кириўи ушын имканиятларды толық ашып бериўимиз тийис», [1] - деп айтқан еди.

Соларды есапқа ала отырып, биз өзимиздин жұмысымызды лингвистиканың бир тараўы болған салыстырмалы типологияға, яғный англис хәм қарақалпақ тиллеринде келбетлик фейиллерге, оларды бирге қосып үйрениўге, англис тилиндеги келбетлик фейиллердин қарақалпақ тилине берилиўи усылларын анықлаўға бағышладық.

Изертлеўдин мақсети хәм ўазыйпалары. Жумыстың тийкарғы мақсети – англис хәм қарақалпақ тиллерин салқстырмалы планда, атап айтқанда келбетлик фейиллерди тереңнен изертлеў. Бул мақсетти әмелге асырыў ушын төмендеги ўазыйпаларды шешиў нәзерде тутылады:

- фейилдин бетлик емес формасы сыпатында үйрениў,

- англис тилинде келбетлик фейиллердин хэр қыйлы усыллар арқалы жасалыуын изертлеу,

- қарақалпақ тилинде келбетлик фейил хэм оның өзгешеликлерин ашып бериу,

- мэхәллерде келбетлик фейил формаларының жасалыуын изертлеу,

- англис тилиндеги келбетлик фейил формалары хэм олардың қарақалпақ тилинде берилиуин анализ етиу,

- англис тилиндеги келбетликли предикатив конструкциялар хэм олардың қарақалпақ тилинде берилиуи жолларын анықлау.

Изертлеудин объекти – англис хэм қарақалпақ тиллеринде келбетлик фейиллер есапланады.

Изертлеудин предмети – хэр қыйлы тиллер топарына кириуши англис хэм қарақалпақ тиллериндеги келбетлик фейиллер семантикасы есапланады.

Изертлеудин мақсети хэм ўазыйпалары. Жумыстың тийкарғы мақсети – англис хэм қарақалпақ тиллерин салқстырмалы планда, атап айтқанда келбетлик фейиллерди тереңнен изертлеу. Бул мақсетти әмелге асырыу ушын төмендеги ўазыйпаларды шешиу нәзерде тутылады:

- фейилдин бетлик емес формасы сыпатында үйрениу,

- англис тилинде келбетлик фейиллердин хэр қыйлы усыллар арқалы жасалыуын изертлеу,

- қарақалпақ тилинде келбетлик фейил хэм оның өзгешеликлерин ашып бериу,

- мэхәллерде келбетлик фейил формаларының жасалыуын изертлеу,

- англис тилиндеги келбетлик фейил формалары хэм олардың қарақалпақ тилинде берилиуин анализ етиу,

- англис тилиндеги келбетликли предикатив конструкциялар хэм олардың қарақалпақ тилинде берилиуи жолларын анықлау.

Жумыстың илимий жаңалығы герман тиллери топарына тийисли болған англис тилинде келбетлик фейиллердин, улыума фейилдин функционаллық формаларын да еки тилдеги семантикалық хэм синтактик

жағдайларын айқынластырыў, гези келгенде олардағы паркларға дыққат бөлиў, тап усындай көз-қарастан қарақалпақ тилиндеги келбетлик фейиллерди үйрениў, ең соңында биринши тиллердеги келбетлик фейиллердиң қарақалпақ тилине берилиўин талқылаўдан ибарат.

Проблеманың изертлениў дәрежеси. Тил билиминде салыстырмалы үйрениў мәселеси барқулла әмелий хәм теориялық әхмийетке ийе мәселелерден есапланған болып, В.Виноградов, В.Н. Ярцева, Л.В.Щерба, М.С.Трубецкой, В.Н.Ярцева, О.С.Ахманова, В.Г.Гак, В.Д.Аракин, Н.А.Баскаков, Е.Д.Поливанов, Р. Лада, П.Н. Денисов, Г. Никель, Ж. Буранов, У.Юсупов сыяқлы тилши алымлар тараўға өзлериниң үлкен үлесин қосқан. Шет тиллери хәм қарақалпақ тиллери бойынша Ж.Буранов, К.Казакбаев, Т.З.Мирсаатов, У.К.Юсупов, А.Қурбанбаев, Н.Ю.Юлдашев, П.Қурбаназаров, Е.Қунназаров, Е.Бердимуратов, А.Даулетов, Е.Дауенов, А.Бекбергенов хәм тағы басқалардың илимий, илимий методикалық жумысларын, мақалаларын көрсетиўге болады.

Келбетлик фейиллер лексик-грамматикалық категория сыпатында дерлик барлық тиллерге тән қубылыс. Соның менен бирге биз сөз етейин деп атырған тиллердиң барлығында да бар. Деген менен, хәр бир тилде өзине тийисли болған семантик хәм стилистикалық өзгешеликлерге ийе.

Герман хәм түркий тиллери келип шығыўлары, грамматикалық қурылыслары жағынан бир-бирине алыс, уқсамаған болыўларына қарамастан келбетлик фейиллер системасында уқсаслықлар да, сондай-ақ жеткиликли түрде айырмашылықлар да сезилерли дәрежеде. Инглис хәм немис тиллери бир-бири менен туўысқан, жақын тиллер болыўына қарамастан оларды атап айтқанда олардағы фейиллердиң функционал формаларында уқсаслықлар менен бирге парклар да бар екенлигин көрдик.

Илимий жумыстың гипотезасы: Илимий жумыстың гипотезасы: инглис хәм қарақалпақ тиллери хәр түрли системадағы тиллер топарына кириўине байланыслы, инглис тилиндеги фейилдиң келбетлик формаларын қарақалпақ тили менен салыстырып үйрениў күтилген мақсетке жетиўге

алып келеди. Бул жағдай әсиресе, англис тилин өз бетинше үйрениўшилер ушын жеңилликлер жаратады.

Изертлеўдиң методологиясы, методлары хәм дереклери. Изертлеў жумысында Өзбекистан Республикасының Биринши Президенти И.А.Каримовтың шет тиллерин үйрениў системасын буннан былайда раўажландырыў ҳаққында билдирген пикирлери, философиялық диалектика ҳаққындағы теориялары методологиялық тийкар ўазыйпасын атқарды.

Жумыстың нәтийжелери, усыныс хәм көрсетпелери англис тили грамматикасын биринши хәм екинши курсларды оқытыўда, сондай- ақ шынығыўлар системасын ислеп шығыўда, еки-үш тилли сөзлерди жаратыўда әсиресе англис тилин мектеплерде хәм жоқары, орта арнаўлы оқыў орынларында оқыў методикасын ислеп шығыўда, оны жетилистириўде қолланыў мүмкин. Булар болса жумыстың **әмелий хәм теориялық әҳмийети** болып табылады.

Жумыста салыстырма, тарийхый-салыстырма, социалингвистикалық хәм социологиялық изертлеў **методларынан** пайдаланылды.

Диссертация қурылысы: кирисиў, үш бап, жуўмақ хәм пайдаланылған әдебиятлар дизиминен ибарат.

I БАП. ИНГЛИС ТИЛИНДЕ ФЕЙИЛДИҢ БЕТЛИК ЕМЕС - ФУНКЦИОНАЛ ФОРМАСЫ

Лингвистиканың бир тараўы болған салыстырмалы типология соңғы ўақытлары тилши илимпазлардың дыққатын оғада өзине тартпақта. Типология илими ХІХ әсирдің ақыры, ХХ әсирден баслап өз алдына илим сыпатында үйренилип, Изертленип атырған болса да, ол узақ тарийхқа ийе. Белгили лингвист алым В.Скаличка «Типология тил илиминиң ең қәдимги хәм аз изертленген тараўының бири» деп жазған еди [31].

Профессор Р.Ю.Барсук хәзирги ўақытта салыстырмалы типологияның көплериниң, бес факторға байланыслы екенлиги көрсетиледи [11]. Типология тараўындагы белгили илимпаз Ж.Бурановта өз мийнетлеринде типологиялық Изертлеўлерге болған қызығыўшылықтың себеплерин тағы да арттырып дәлиллеп көрсетип береді [13].

Тилши алымлардың пикиринше, олардағы тийкарғы себеплер соңғы дәўирлерде көпшилик еллерде, ана тили түркий тиллерден бири болған оқыў орынларында шет тиллерди үйрениўге болған қызығыўшылықтың хәм оған болған талаптың артыўы менен байланыслы. Шет тиллерин үйретиўши оқытыўшылар, бул жерде батыс-Европа тиллери нәзерде тутылып атыр, ана тилине, сондай-ақ орыс тилине тән болған ямаса бар болса да уқсамаған тил кубылысларына дуўшар болады. Бул болса үйренилип атырған тил кубылысларын өзлестириўде үлкен қыйыншылықлар келтирип шығарады.

Бул қыйыншылықларды жеңиллестириў ямаса сапластырыў ушын ана тили менен үйренилип атырған шет тиллериниң уқсас емес тәреплерин есапқа алып жумысты шөлкемлестириў, оларды сапалы түрде өзлестириў, үйрениў үлкен әҳмийетке ийе.

Кейинги бир неше он жыллықлар ишинде биз тиллер аралық кубылыслардағы хәм уқсаслық хәм айырмашылықларды, және усы усыл ямаса басқа тараўдағы эволюциялық процесслер ҳаққындағы сораўлар менен көп гезлесемиз. Бундай қәлиптеги тиллерди салыстырыў генетикалық улыўмаластырыў ушын хызмет етеди.

Тиллерде салыстырмалы түрде үйрениудің әхмийети тууралы көплеген илимпазлар өзлеринің бахалы пикирлерин билдирген. Олардың ишинде академик Л.В. Щерба былай деп жазған еди: «Салыстырыулар тийкарындағы бир тилдің екинши бир тил менен қарсыласыуы, ҳәр қайсы тиллердеги бир ойды, пикирди ҳәр қыйлы етип айтыудың өзи адамды пикир хәм сезимлеринің билинер билинбес өзгешелигине ықлас қойдырады» [39]

Тиллерди салыстырмалы типологиялық характерлерди Изертлеуге үлкен әхмийет берип В.Н. Ярцева «Изертленип атырған материалды билиуде салыстырыу барлық ўақыт мүмкин болады. Хәттеки мақсет етип қандай да бир тилди өзинен сыртта жатқан туйық система ретинде көрсетиуи ретинде, мәселен айтылыуы хәм мазмунын салыстырыуларда да болады. Сонлықтан салыстырыудың тил материалын үйрениудің, изертлеудің универсал усылы деп есаплауға болады. Бул ҳақыйқатында да анық дәлил, себеби салыстырмалы метод тек нәзерий емес, ал әмелий әхмийетке де ийе. Кейинги жылларда ҳәр қыйлы системадағы тиллерди салыстырмалы үйрениу тараўында көплеген жаңа илимий мийнетлер пайда болды» [41]

Академик В.Виноградов тиллерди салыстырып Изертлеудің зәрүр екенлигин, оның әхмийетин айтып көрсетти. «Туўысқан, бир-бирине жақын тиллерди тарийхы салыстырмалы тиллерди үйрениу менен бир қатарда, ҳәр қыйлы системадағы тиллерди теңлестирмели ямаса салыстырмалы үйрениуге болады хәм оларды усылай үйрениу керек» - деп жазған еди [16].

Улыўма айтқанда хәзирги ўақытта улыўма тил билими тараўында белгили орынға ийе болған, өзинің үйрениу объекти хәм Изертлеу методларына ийе болған ҳәр қыйлы системадағы тиллердин грамматикалық дүзилисин салыстырмалы усылы жақсы раўажланып баратыр. Салыстырмалы типологияның илимий-нәзерий тәрәптен раўажланыуына Л.В.Щерба, М.С.Трубецкой, В.Н.Ярцева, О.С.Ахманова, В.Г.Гак, В.Д.Аракин, Н.А.Баскаков, Е.Д.Поливанов, Р. Лада, П.Н. Денисов, Г. Никель, Ж. Буранов, У.Юсупов сыяқлы тилши алымлар өзлеринің үлкен үлесин қосты.,

Соны арнаўлы түрде айтып өтиў керек, республикамызда дәслепки жыллары тиллерди салыстырмалы типологиялық тәризде үйрениў орыс хәм миллий тиллери тийкарында алып барылады [13].

Шет тиллерин, атап айтқанда англис хәм немис тиллерин, түркий тиллериниң бириўи менен салыстырмалы типологиялық характерде үйрениў өткен әсирдиң екинши ярымынан соң пайда болды хәм хәўиж алды. Оларға мысал ретинде Ж.Буранов, К.Казакбаев, Т.З.Мирсаатов, У.К.Юсупов, А.Қурбанбаев, Н.Ю.Юлдашев, П.Қурбаназаров, Е.Қунназаров хәм басқалардың илимий, илимий методикалық жумысларын, мақалаларын көрсетиўге болады [13].

Тиллерди салыстырмалы типологиялық тәризде үйрениў барысында қолланылатуғын атамалардыңда хәр қыйлы екенлигин байқаўға болады. Мысалға, салыстырыў, теңеў сыяқлы түрли атамаларда айтыў орынлы. Бундай түрли атамалардың қабатласып келиўиниң себеплерин батыста қолланылатуғын атамалардың (Comparative) түрли-түрли екенлигинен келип шығады. Өзбек тилинде келип шыққан мийнетлерде де «қиёслаш», «таққослаш», «чоғиштириш» сыяқлы атамаларды гезлестириў мүмкин. Бирақта бизиң тилимизде «салыстырыў» (салыстырмалы) атамасының ушырасыўы орынлы, деп айтамыз.

Инглис хәм қарақалпақ тиллерин салыстырмалы түрде үйрениў тил илими раўажландырыўдағы тек ғана метод болып қалмай, ол усының менен бир қатарда миллий мектеплер шет тиллерин оқытыў әмелиятында қолланыўда жетискенликлерге алып келиўи сөзсиз.

Мәселеге кирисиўден алдын фейил туўралы улыўма түсиник, сондай-ақ оның бетлик хәм бетлик емес формалары туўралы қысқаша сөз етиўди мақул көрдик.

Фейил категориясы "тек ғана биз салыстырып, үйренип атырған қубылыс есапланады. Ол басқа сөз шақапларының арасында тил тарқалғанлығы, аўызеки хәм жазба тилимизди жийи-жийи қолланыўы менен

характерленеди. Фейил – гәптің ядросын, тийкарын, мазмунын қурайды. Гәп толық болыуы үшін фейилдің болыуы шәрт.

Фейил – адам ямаса басқа предметлердің, тәбият қубылысларының ис- хәрекет процессии хәм жағдайларын билдиретуғын сөз шақабы.

Фейилдің басқа сөз шақаптарынан тийкарғы өзгешелиги, оның лексикалық-семантикалық жақтан хәрекет мәнисине, ол формасы бойынша дәреже, түр, мийил, мәхәл, шахс-сан категорияларының, болымлы хәм болымсызлық формаларға ийе болыуы менен сыпатланады. Фейиллердің бул морфологиялық категориялары олардың басқа сөз шақаптарынан тийкарғы өзгешелигин белгллеп береді.

Фейиллер тийкарынан атлықларға, субстантивлескен сөзлерге байланысly қолланылады. Олардың лексикалық-семантикалық белгиси, синтактикалық хызмети атлық сөзлер арқалы конкретлеседи. Атлықлар лексикалық-семантикалық жақтан затлардың, тәбият қубылысларының хәм хәдийселериниң атамаларын билдиретуғын сөз шақаптары болса, фейил сол затлардың, қубылыслардың ис-хәрекеті, қыймыл, хал жағдай сыяқлы белгилерин билдиреди. Бул жағынан деп жазады тил илиминдеги белгили алым профессор В.В.Виноградов, фейиллердің мәниси атлықлар менен антитезалық (қарама-қарсы мәнисинде демекши) қатнаста келеди [17]. Фейиллердің тек ғана өзлерин жеке түрде алып қарастырғанымызда олар лексикалық мәниси жағынан улыўмалық абстракт ис-хәрекетлерди билдиреди. Егер оларды атлық сөзлер менен байланыстырып қоллансақ, онда фейилдің улыўмалық мәниси атлық, сондай-ақ атлық сөзлер орнында қолланылатуғын сөзлер менен бирге айланысқа түсип, дәслепки улыўмалық мәнисинен конкрет, анық мәнисиндеги ис-хәрекетлерди аңлатып келеди. Фейил туўралы айтылған бул пикир тиллердің дерлик барлығына да ортақ деп айтыўға болады.

Тиллерде фейиллер традициялық үйрениў бойынша морфологиялық өзгешеликлерине қарай *verbum finidum* (бетлик фейил) хәм *verbum infimidum* (бетлик емес) деп екиге бөлип қарайды.

Инглис тилинде бириншисин фэйилдин белгили предикатив формасы (predicative), екиншисин белгисиз предикатив емес (Nominative Predikative) формасы деп журитиў қабыл етилген [15].

Улыўма ис-хәрекетти билдириў менен бирге бет (шахс), сан, мәхәл, мейил хәм дәреже категорияларында өзгерип, гәпте баянлаўыш хызметинде келетуғын фэйил формасын фэйилдин белгили предикатив (фэйилдин бетленетуғын, өзгеретуғын) формасы делинеди. He is washing his hands. The girl is going to the Institute. The Pencil is broken. Tamara sings well. I became an English teacher. Mrs Conroy. (J. Joyce) The two young gentlemen asked ladies if they might have the pleasure (ibid). He avoided her eyes, for had seen a sour expression on her face (ibid).

Жоқарыдағы гәплерге диасты сызылған фэйил сөзлер to wash (жуўыў, я суўыныў), to go (барыў), to break (сындырыў, сыныў), to sing (қосық айтыў), to become (болыў), to laugh (күлиў), to ask (сораў) ҳ.т.б. Олар гәптиң баянлаўышы менен фэйилдиң грамматикалық категорияларында байланысып келисип турыпты. Фэйилге тән болған бундай қәсийетлер тек ғана инглис хәм немис тиллери ушын ғана емес, бәлки басқада тиллерге тийисли болған кубылыс.

Улыўма ис-хәрекетти билдириў менен қатар, тийкарынан ис-хәрекеттиң сынын, ҳал жағдайын, ўақтың, мақсетин, себебин, шәртин тағы басқа белгилерин, хәрекеттиң атын көрсетип келетуғын фэйил формасын фэйилдиң белгисиз аның емес формасы деп жүритиледи. Бул форма ис-хәрекеттиң, ҳал жағдайын баслаўыш пенен байланыслы емес, оннан бөлек келип-ақ өзинше билдиреди. Бул формаға инглис тилинде инфинитив (infinitive) келбетлик фэйиллер (Participle) жыяды. Мысалы, инглис хәм немис тиллери бир тил топарына (германтиллери) тийисли болыўына карамастан, олар арасындағы көзге түсерли парық усы болып есапланады.

Мысалы: The girl seeing that he had gained the stairs, called out after him (J. Joyce). She had preceded him into the pantry to help him off with his overcoat (ibid). Her hair drawn low the tops of her ears, was grey (ibid). He waited outside

the drawing - room door until waltz should finish, listening to the birds that swept against it and to the shuffling of feet (ibid).

Schallendes Yachen war die antword. (M. Scholochow. Die erde unterm Pflug).

Sein Yachen glich dem heiseren Bell en eines Schaferhundes.

"Aber die zu vergessen, ist wirklich moth leicht", sagte Peter Witthamp. (B.Uhse).

Die golesenen Zeitungen verschiebte er leise vor sich.

Dawydow rouchte Schweigeng und wariete auf die Antwortlet (M. Scholochow. Die Erde unterm Pflug).

Жоқарыда еки тилде келтирилген мысалларда асты сызылған сөзлерге герундий, инфинитив хәм келбетлик фейиллер бет билдирмеуи жағынан бир топарға кирген менен, морфологиялық белгилерине карай өз-ара өзгешеликлерге ийе. Сонлықтан да олардың айырымлары герундий болса, қалғанлары инфинитив ямаса келбетлик фейил болып есапланады.

Демек, герундий тек инглиз тилине тән болған тил кубылысы болып атлықтын, хәм фейилдің белгилерин, қәсийетлерин өзине жәмлестирген фейилдің белгисиз формасы саналады. Герундийдің гәпте баслауыш, баянлауыш хәм туура толықлауыш (direct object) хызметинде қолланылыуы атлық сыяқлы предлог пенен дизбеклесип келиуи хәм ийелик сепликти (possessive case) анықланып турууы ондағы атлықтың белгилери болып есапланады.

Фейиллер сыяқлы дәреже хәм перфект категориясына ийе болууы қыя толықлауыш қабыл етиуи оның фейиллик белгиси есапланады. Бул дегени герундий атлық пенен фейил арасындағы орталық аралық форма.

Герундий инглиз тилинде фейил сөзиниң өзине-ing суффикси жалғауы арқалы жасалады. To read - reading, to come - coming, to sing - singing, to finish – finishing хәмт.б.

Инфинитив болса герман тиллери топарына тийисли болған тиллердің барлығына, солар менен бир қатарда инглиз хәм немис тиллерине

тән болған тил қубылысы есапланады. Герман тиллери бойынша шығарылған грамматикалар даинфинитивке төмендегіше тәрип берілген: ис хәрекетти яки процессти билдиретуғын фэйиллердиң белгисиз формасы инфинитив делинеди. Инфинитив грамматик категория сыпатында англис хәм немис тиллеринде болғаны менен онын жасалыуында еки тилде парк бар.

Англис тилинде инфинитивтиң улыўма белгиси to жанапайы болып есапланады. Ол көпшилик жағдайда фэйил сөзи менен бирге дизилисип қолланылады. То жанапайы өз бетинше мәниге ийе емес, оған пәтте тийисли емес. Ол айырым ўақытлары инфинитивтиң алдында to жанапайы түсирилип те қолланылыўы мүмкин. Әлбетте булл өз-өзинен болатуғын тил қубылыс болмай, ол турақлы қағыйда тийкарында иске асады: to write, to keep, to do, to read, to get, to build, to be written, to be done, to be read хәм т.б.

Англис тилинде Indefinite Infinitive Active-to ask инфинитивтиң әпиўайы формасы саналады. Сөзлерде фэйиллер усы формада бирақта to жанапайысыз бериледи. Инфинитивтиң қалған басқа формаларының барлығы аналитик (қоспа) форма саналады. Оның басқа формаларын Continuous Infinitive Active, Perfect Infinitive Active, Perfect Continuous Infinitive Active, Indefinite Infinitive Passive хәмде Perfect Infinitive Passive курайды. Сондай-ақ, айырым грамматикаларда инфинитивтиң болымсыз формасы, оның not жанапайы менен жасаўы туўралыда пикирлер берилген.

Инфинитив пассив I хәм инфинитив пассив II немис тилиндеде болып, олардың жасалыўыда өзине тән өзгешеликлерге ийе. Бул пикир англис тилиндег иинфинитивтиң аналитик формаларынада тийисли болып есапланады.

1.1. Келбетлик фэйиллер

Жоқарыда келтирилип өтилген фэйиллердиң белгисиз формаларының бири келбетлик фэйиллер болып есапланады. Бул ҳаққында У.Хашимов фэйиллердиң функционал формалары туўралы айта келип төмендеги пикирди билдирген еди [38]. Егерде тилде сөз топары (классы) сыпатында

атлық хәм фейил шақаплары болар екен, демек онда биз фейилдің функционал формалары бар екенлигине исеним билдиремиз. Бул пикирлеримизди, болжауымызды герман, роман, славян, түрк хәм семит тиллери тууралы алып барылған бақлауларымыз тастыйықлап береді. Атап айтқанда, латын, хәзирги заман инглиз хәм француз тиллеринде фейиллердің үш функционал формасы бар. Олар: инфинитив, келбетлик фейил хәм герундийлер; шығыс славян тиллерине тән болған рус, украин хәм беларус тиллеринде үш форма – инфинитив, келбетлик фейил хәм хал фейиллери барлығы көринип турыпты.

Түркий тиллерде тап жоқарыда айтылған славян тиллериндеги де фейиллердің үш функционал формасы болып, олар: хәрекет аты, басқа тиллердеги инфинитивке сәйкес келетуғын келбетлик фейил хәм хал фейиллерден ибарат.

Хәзирги заман немис хәм араб тиллеринде болса барлығы болып фейиллердің еки функционал формасы бар. Олар тийкарынан инфинитив (араб тилинде масқар формасы) хәм келбетлик фейил формалары.

Усы келтирилип өтилген пикирлер тиллердің барлығы, хәтте олардың айырымлары тиллердің бир топарына тийисли болғаны менен, олар келип шығыуы жағынан тууысқан, бир-бирине жақын болыуына қарамастан фейиллердің функционал формаларының санында көзге түсерли өзгешеликleri бар. Мысалға, инглиз хәм немис тиллер. Олардың екеуи де флектив тиллер топарына тийисли, соған қарамастан бириншисинде фейилдің үш функционал формасы, ал екиншисинде екеуи бар.

Сондай-ақ, тилши алым өз пикирин дауам еттирип, егер тилде герундий болса, онда хал фейил болмайды, хәм керисинше, яғный хал фейил болған тилде болса герундий болмайды. Соның менен бирге айырым тиллерде герундий хәм хал фейил хәм жоқ, тек ғана фейилдің еки функционал формалары менен шекленген, деп жазады.

Демек, тиллердің айырымларында герундий болса, хал фэйил болмауы тәбийий жағдай болса, гейпараларында екеуі де болмауы да сондай жағдай болып табылады.

Бизиң жумысымыз инфинитивке де, герундийға да, сондай-ақ хал фэйилге де бағышланбаған. Онда сөз тек ғана фэйилдің функционал формаларынан болған келбетлик фэйил туұралы екени белгили. Келбетлик фэйил айтып өйткениңдей барлық тиллерге тән лексик-грамматик қубылыс болып табылады.

Ҳинд–Европа тиллери бойынша иленген салыстырмалы грамматикалық изертлеу жумысларында айтылыуы бойынша келбетлик фэйиллер келип шығыулары бойынша фэйиллерден жасалған келбетликлер болып есапланады. Дәуирдің өтиуі индоевропа тиллериниң раўажланыуы нәтийжесинде әсте ақырынлық пенен фэйил формаларының системаларына орын алған, соның менен бир қатарда келбетликлерге тийисли болған белгилерин де сақлап қалған.

Әсиресе немис тилинде, оның ең дәслепки (әййемги) жазба естеликлеринде (дереклеринде) келбетлик фэйил, фэйил формалары системасында қолланылып басланғанлығын көремиз, бирақ пүтин немис тили тарийхында келбетликлерге жақын болып, оның белгилерин өзинде жәмлестирип келген.

Синтаксислик көз-қарастан алып қарағанымызда, келбетлик фэйиллер фэйилдің бетлик формаларынан түптен парк етеди. Олар хеш ўақытта да фэйил баслауыш ўазыйпасында келмейди. Келбетлик фэйилген гәпте келбетликке тән болған функцияны, атап айтқанда анықлауышлық, предикативлик, предикатив анықлауыш сыяқлы функцияларда қолланылады.

Инглис тилинде де келбетлик фэйиллер туұралы тап жоқарыдағыдай пикирди айтыуға болады. Өйткени инглис хәм немис тиллери туұысқан тиллери болғанлықтан келбетлик фэйиллер дин келип шығыуы еки тилде де бирдей. Бирақ келбетликке берилген сыпатламаларда айырым өзгешеликлер бар. Мысалға, К.Н. Качалова, Е.Е. Израилевичлердің «Грамматика

английского языка» кітабында [21] келбетлік фейілдерде фейілдин, келбетліктің ямаса рәуиштің белгілері - қәсіяттері бар десе, Ж.Б. Буранов, П. Қурбаназаровлардың [15] «Англичан тилинің грамматикасы» кітабында да дерлік сондай пикир билдирген, бірақ пикирлердің арасында аз да болса да парық байқалады.

Немис тили бойынша жазылған грамматикаларда [22] болса, келбетлік фейілдердің фейіллік хәм келбетлілік белгілері бар екенлігі дәлилленген, рәуишлик белгісі тууралы сөз айтылған. Олар келбетлік фейіл I пысықлауыш ұазыйпасында келиуін есапқа алғанлығы көринип турыпты. Инглис тилинде болса, бул қубылыс нәзерде тутылғанлығы итималдан узақ емес.

Келбетлік фейілдің аұыспалы және аұыспасыз мәни аңлатыуы, мәхәл хәм дәреже сыяқлы категорияларға ийе болыуы ондағы фейілде белгілері болып саналады.

Келбетлік фейілдің атлық сөзди аңлатып келиуі хәм қоспа баянлауыштың предикатив бөлімі хызметінде қолланылыуы ондағы келбетліктің белгілері болады. Әсиресе келбетлік фейіл өзіннен кейин турған атлық сөз бенен родта, санда, сеплікте сәйкесленип, беккемлесип келиуі бул пикирдің қаншелли дурыс екенлігіне дәлил бола алады.

Келбетлік фейіл гәпте пысықлауышта болып келеди, бул болса ондағы рәуишлик белгілерінің бар екенлігін корсетеди.

Соны да айтып өтиу керек, жақын-жақынларға дейин келбетлік фейілдердің грамматикалық структурасы тууралы грамматистлер арасында түрлі-түрлі көз-қараслар болып келди. Сондай-ақ, айырымлары келбетлік фейілдерде түр (вид), мәхәл, дәреже категориялардың бар екенлігін айтса, басқалары тек ғана дәреже хәм мәхәл категорияларының, ал үшінши биреулері болса келбетлік фейілдер тек ғана дәреже категориясына ийе десе, төртіншилери келбетлік фейілдерде қандайдур грамматик түр категорияларының бар екенлігін бийкарлайды.

Келбетлик фэйиллерде әлбетте айтылған категориялар бар, қоспа, қурамалы грамматик категориялар болып есапланады. Келбетлик фэйиллердің категориялары бул сөзлердің лексик- грамматикалық түрлері, олар өзінше фэйиллик хәм атауышлық (келбетлилик) белгилерин жәмлеп алған хәм фэйил системасына тийисли, оның менен байланыста.

Бундай пикирдің пайда болыуында соны есапқа алыу керек, фэйилге уқсап, оның улыу ма мәниси болған хәрекет хәм хал жағдайы менен байланысly, оның келбетлик фэйиллердің дәрежелик сыпатламасы болса фэйиллердің ауыспалы хәм ауыспасыз түрлері менен байланысly, ал оның түр мәниси болса келбетлик фэйил I хәм келбетлик фэйил II лердің оппозициясы арқалы емес, бәлки фэйиллердің аспектлик сыпатламасы – оның басқарыу қәсийетиниң болыуы хәм т.б. арқалы билдириледі. Келбетлик фэйиллердің англис хәм немис тиллерінде жасалыуларын айтыудан алдын олардың түри тууралы, яғный түрлерге бөлиниулері тууралы да аз да болса пикир жүритиуді мақул көреміз.

Инглис тили бойынша шығарылған грамматикалардың көпшилигинде келбетлик фэйиллердің еки - келбетлик фэйил I хәм келбетлик фэйил II (Participle I хәм Participle II) түри бар деп көрсетиледі, ал бирақ бизиң қолымызда болған басқа бир мийнетлерде ондай бөлиниуді көрмейміз де, ауыспалы фэйиллердің келбетлик фэйил формалары активте - еки, ал пассивте - үш формасы бар, ауыспасыз фэйиллерден болса тек ғана активте - үш формасы бар деп көрсетиледі. Сонда демек, англис тилинде оларды түрлерге болгенде фэйил дәрежелерин есапка алған, сондай-ақ фэйиллердің ауыспалы хәм ауыспасызлығы да дыққатқа ылайық деп табылған. Бундай түрлерге бөлингени менен бәри бир келбетлик фэйил I хәм келбетлик фэйил II барлығын өз ишине қамтыйды. Айырым орынларда биз еки түрин қолланамыз.

to sit - отырыў sitting - отырған, отырып

to get - алыў getting - алынған, алған, алып

Егерде фэйил еки ямаса оннанда көп буўынлы болып қысқа даўыслыдан кейин турған даўыссыз сес пенен тамамланған болса, сол кейинги турған даўыссыз сес жупласады, яғный жоқарыдағыдай жағдайға түседі, тағы бир даўыссыз сести өзине қосып алады. Бул жағдайда пәт сонғы буўынға түссе ғана әмелге асады, пәт сонғы буўынға түспесе бурынғысынша, яғный бир даўыссыз сес пенен қалады да, текғана- ing суффиксиниң өзи жазылады:

Инфинитив Келбетлик фэйил

to permit [pa'mit] – рухсат беріў permitting-рухсат беретугын,
рухсат берип

to refer [rifə:] - тилге алыў, еслеў, referring – тилге алған, тилге
алынған, тилге алып, еслеп

Бирақта:

to open [oupn] - ашыў opening - ашық, ашып

to order ['o: də] – буйрық беріў, ordering – буйыртпа беретугын
буйыртпа беріў

в) Егерде фэйил- 1 ҳәриби менен тамамланған болса, пәттин қайсы буўынға түсиўине қарамастан оның қасына тағы бир – 1 қосылады:

Инфинитив Келбетлик фэйил

to travel [trævl] – сапар етиў travelling - сапар, саяхат ететуғын, сапар
етип, ел гезип

to cancel [kænsəl] – бийкарлаў cancelling-бийкарлайтуғын,
бийкарлап to compel [кәш'pел] – мәжбүрлеў compelling - мәжбүрлейтуғын,
мәжбүрлеп АҚШ тағы қабыл алған орфографик қағыйдаға муўапық- 1
даўысы тек ғана пәт сонғы буўынға түссе артырықлы, яғный жупласады,
ондай болған жағдайда бурынғысынша қалады:

Инфинитив Келбетлик фэйил

to travel [trævl] travelling

to cancel [kænsəl]	cancelling
to compel [kəm'pel]	compelling

2.Өткен мәхәл келбетлик фейил формасы (Past Participle) аўыспасыз фейиллердин активи, сондай-ақ аўыспалы фейиллердин пассив формасыда, туўры фейиллердин Past Indefinite формасындай фейилдин инфинитив формасына –ed қосымтасын қосыў арқалы жасалады:

Инфинитив	Келбетлик фейил
to ask - сораў, илтимас етиў	asked - соралған, илтимас етилген
to order –буйырыў	ordered - буйрылған, буйыртырылған

Надурис фейиллердин Past Participle формасы, сондай-ақ Past Indefinite формасы басқаша түрли усыллар менен жасалады:

Инфинитив келбетлик фейил
To give – бериў given- берилген
To buy – Сатып алыў bought- сатып алынған

3.Активтин тамамланған (өткен) келбетлик фейилдин еки формасы (Perfect Participle Active) to have көмекши фейилинин Present Participle формасынан - having хәмде тийкарғы фейилдин Past Participle формасынан жасалады: having written- жазып болып, жазып; having asked- сорап, сорап болып; having done- ислеп болып, қылып, қылып болып хәм т.б.

4.Пассив дәрежедеги хәзирги мәхәл келбетлик фейил формасы (Present Participle Passive) to be көмекши фейилинин Present Participle формасынан – being хәмде тийкарғы фейилдин Past Participle формасынан жасалады: being written- жазылатуғын, being asked- соралған.

5.Пассив дәрежедеги өткен мәхәл келбетлик фейил формасы (Perfect Participle Passive) to be көмекши фейилинин Perfect Participle формасынан - having been хәмде тийкарғы фейилдин Past Participle формасынан жасалады: having been written- жазылған, жазып алынған, жазып болынған, having been asked- соралған, сорап алынған, сорап болынған хәм т.б.

6. Келбетлик фэйилдин болымсыз формасы болымсызлык жанапайы (not) ның алдында турыўы арқалы жасалады, яғный жанапай келбетлик фэйилдин алдында турады:

not asking- сорамай, not having asked- сорамастан хэм т.б.

Демек, хэзирги заман инглиз тилинде келбетлик фэйиллердин актив хэм пассив формалары бар болып, олардың жасалыўы бир-биринен парық етеди.

1.3. Келбетлик фэйил формасының қолланылыўы

Present Participle Active формасындағы хэрекет гәпте фэйил – баянлаўыш арқалы билдирилген хэрекет пенен бир ўақытта әмелге асқанлығын билдиреди. Егерде баянлаўыш хэзирги мэхәлде берилген болса, Present Participle менен берилген хэрекетте хэзирги мэхәлге тийисли болады. Егерде баянлаўыш өткен мэхәлде турған болса, Present Participle де өткен мэхәлге тийисли болады. Егер баянлаўыш келер мэхәлде турған болса, Present Participle деги хэрекетте келер мэхәлге тийисли болады:

She is looking at the woman sitting at the window.

Ол айна алдында отырған хаялға қарады.

When I entered the room, I gave the letter to the woman sitting at the window.

Мен бөлмеге кирип (киргеннен соң), хатты айна алдында отырған хаялға бердим.

When you enter the room, you will give the letter to the woman sitting at the window.

Бөлмеге киргениңизден соң хатты айна алдында отырған хаялға бересиз.

Perfect Participle Active пысықлаўыш функциясында келип гәптеги баянлаўыш арқалы билдирилген ўақыттан алдын болған ис-хэрекетти билдиреди:

Having lived in Tashkent for many years (=As he had lived in Tashkent for many years) he knew that city very well

Ташкентте көп жыллар даўамында жасап (ол Ташкентте көп жыллар жасады), ол қаланы жақсы билип алды.

Present Participle Passive анықлауыш қолланып хәзирги моментте болып атырған хәрекеттиң ўақтың билдирип береди. Ол хәрекет бағыныңқылы қоспа гәптеги хәрекет пенен бир ўақытлылықты көрсетеди:

The large building being built in our street (=which is being built in our street) is a new school — house.

Көшеде қурылып атырған үлкен бина- таза мектеп.

Past Participle Passive хәзирги мәхәл сондай-ақ өткен мәхәл формасында берилетуғын хәрекетке туўра келеди, көбинесе гәпте анықлауыш ўазыйпасында турады:

A broken cup was lying on the table.

Сынған кесе столдың үстинде жатыр еди.

My pencil is broken. –Қәлемим сынған.

Present Participle Passive пысықлауыш функциясында келип баянлауыш пенен билдирген хәрекеттен алдын болып өткен хәрекетти аңлатады:

Having been sent to the wrong address (-As the letter had been sent to the wrong address) the letter did not reach him.

Хат белгисиз адреске жиберилгенликтен, оған жетип бармаған.

Тап усындай қубылыслар немис тилинде де гезлеседи, яғный келбетлик фейил I гәптиң баянлауышы арқалы билдирилген хәрекет пенен бир ўақытлылықты билдиреди. Ол бир ўақытлылық хәзирги мәхәлге де, өткен мәхәлге де, сондай-ақ келер мәхәлге де тийисли болыўы мүмкин.

Инглис тилинде келбетлик фейиллер түрли синтактик функцияларда келеди. Олар тийкарынан анықлауыш гейпара ўақытлары қыя толықлауыш, фейилдиң предикатив бөлеги, немис тилинде өткен мәхәлдиң Perfect, Past Perfect, сондай-ақ пассив мәхәл формаларының барлығында да тийкарғы фейил сыпатында қолланылады.

Келбетлик фейилдиң тийкарғы функцияларынан бири пысықлауыш болып табылады. Ол пысықлауыштың дерлик барлық түрлери функциясында келе алады.

Келбетлик фэйиллердин дәреже категориясы туўралы соны айтыў мүмкин, оған арнаўлы түрде тоқтамағаны менен дәреже категориясына ийе. Ал англис тилинде болса арнаўлы түрде актив хэм пассив формалары деп бөлингенлигин көрдик.

Усы тилде хәрекетти аңлататуғын фэйиллерден жасалған келбетлик фэйил II актив мәнисин билдирип, табыс сеплигиндеги сөз бенен келиўи келбетлик фэйил II ниң анықлаўыш ўазыйпасында келиўи болып табылады. Бул жағдай Accousativus absolutus деп жүргизиледи.

Келбетлик фэйил II аўыспалы фэйиллерден жасалғанда пассив мәнисин билдирсе, келбетлик фэйил I актив мәнисин аңлатады.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, биз өз жумысымыздың усы сөз етилген бабында герман тиллеринде фэйилдин функционал формалары, оларға тийисли болған инфинитив, герундий, келбетлик фэйиллер, сондай-ак айырым тиллерде ҳал фэйиллер туўры сөз туўралы сөз еттик.

Фэйиллердин айтылған формалары барлық тиллерде бирдей емес, олардың айырымларында, мысалы англис тилинде герундий бар, ал немис тилинде ол жоқ, англис тилинде фэйилдин функционал формалары үшеў болса, немис тилинде екеў, ал сол еки форма, яғный келбетлик фэйил II хэм инфинитив бар.

Келбетлик фэйиллердин еки тилде де болыўы теңдей екен деген пикирди билдирмейди, ол тиллер бир-бири менен туўысқан, жақын болыўына қарамастан келбетлик фэйиллер бойынша уқсаслықлары да, айырмашылықлары да бар. Уқсаслықлар тиллердин келип шығыўы бойынша бир тиллер топарына кириўинен, бир-бирине туўысқан тиллер болыўынан пайда болса, айырмашылықлар олардың хәр бириниң өзине тән болған өзгешеликлеринен келип шығады.

Бундай өзгешеликлер олардың түрлеринде де, жасалыў усылларында да сезиледи.

Олардың атқаратуғын синтаксислик функциялары хэм де олардың қарақалпақ тилинде берилиўлери, эквивалентлери, сыңарлары, олардағы

мәни тәрәптен уқсаслықлар ҳәм айырмашылықлар туўралы жумысымыздың кейинги бабында сөз етемиз.

II БАП. ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ФЕЙИЛДИҢ БЕТЛИК ЕМЕС ФОРМАЛАРЫ

Биз жұмысымыздың алдыңғы бабында фейилдің функционал формалы туўралы сөз еткен едик. Айырым тиллерде фейиллердің функционал формалары үшеў болса, айырымларында екеў екенлигин көрип шықтық хәм де келбетлик фейиллерди мүмкиншилигине қарай семантикалық хәм синтаксислик өзгешеликлерин ашып бериўге хәрекет еттик. Енди биз сол мәселениң берилиўин, жасалыўын хәм де өзине тән қәсийетлерин қарақалпақ тилинде таллап шығамыз.

Барлық тиллерде болғанындай, қарақалпақ тилинде фейиллер морфологиялық өзгешеликлерине қарай бетлик фейил хәм бетлик емес фейиллер болып үлкен еки топарға бөлинеди. Түркий тиллер бойынша баспадан шыққан айырым мийнетлерде басқаша бөлиниўлери де гезлеседи. Мысалға, якут тилиниң академиялық грамматикасында [14] фейил системасы формальлық - функционаллық белгисине қарай:

1. бетлик фейил формалары;
2. келбетлик фейил формалары;
3. хал фейил формалары болып үшке бөлинеди.

Якут тилшилери сонғы еки түриниң бет, сан аффикслери менен өзгериў өзгешелигине ийе болғанлығын есапқа алған болыўлары керек.

Белгили турколог алым А.М. Щерба түркий тиллериндеги фейиллерди морфологиялық өзгешеликлерине қарай, толық фейиллескен (вербализацияланған) хәм толық фейиллеспеген формалары деп еки түрге бөлип қарайды. Бундай еки бөлиниў фейилдин бетлик хәм бетлик емес формаларына дерлик сәйкес келеди, бирақта алым хәрекет аты хәм келбетлик фейиллерди атаўыш сөз шақабының системасында қарайды [39].

Түркий тиллериниң бул машқаласы профессор Н.А. Баскаковтыңда дыққатын өзине аўдырады. Ол фейилдің функционал формаларының системасында фейилдің бетлик емес түрлери - хәрекет аты, келбетлик фейил хәм хал фейиллерди қарайды [10].

Сондай-ақ 1981-жылы баспадан шыққан «Хәзирги қарақалпақ тили» (морфология) мийнетиниң авторлары усы тақлитте бөледі де, басқаша атамаларды киритеди, яғный «мейилдар фейиллер» хәм «хәр тәрәп фейиллер» [36]. Олардың бириншиси бетлик фейиллер болса, екинши бетлик емес фейиллер есапланады.

Тюрколог алым Н.К.Дмитриев [19] де түркий тиллериниң де фейиллердиң «бетлик фейил» хәм «бетлик емес фейил» деп екиге бөлиўин мақуллайды хәм түркий тиллер ушын қолайлы екенин атап көрсетеди.

Фейиллердиң усындай тақилетте бөлиниўиниң түркий тиллерине сәйкес келиўин хәм сол атамалардың қолайлы екенлигин тилши илимпаз П.И.Кузнецовтың мийнетинде де көриўге болады [25].

Ҳақыйқатында да, фейилдиң функционал формаларының системасында тек бетлик емес фейиллерди ғана қарай бул атаманың қолланылыў орнының кеңлигин шеклейди. Себеби фейил формаларының барлық түрлериде, мейли ол толық мәнили фейил болсын, мейли көмекши мәнили болсын, хәммеси де гәптиң қурамында оның белгили бир гәп ағзасы ямаса екинши бир грамматикалық функциясын атқарып, функционал формаға ийе болады. Сонлықтан фейил формаларының структура-семантикалық хәм функционаллық белгилери есапқа алынып, қарақалпақ тилиндеги фейиллердиң функционал формаларының системасы үш топарға бөлинип қаралады. Олар:

- 1.фейилдиң бетлик формалары;
- 2.фейилдиң бетлик емес формалары;
- 3.фейилдиң көмекши функционал формалары.

Фейиллердиң функционал формаларының бул сыяқлы үш топарға белингенде, олардың форма хәм мәни бирлиги, яғный структура-семантикалық принципи басшылыққа алынғанлығы көринип турыпты. Усы принцип тийкарында фейил формаларының системасы бетлик, яғный мейил, мәхәл, бет- сан формалары менен өзгерип келген фейиллер хәм бетлик емес, яғный дәслепки дөрәнди формасында қолланлғанда мейил, бет-сан

мәнилерин билдириуши фейиллер хәм көмекши функционал, яғный мәнили сөзлер менен қосылып, сол сөзлерге қосымша грамматикалық мәни бериуши фейиллер болып бөлинеди. Егер фейил формаларының системасын функционаллық аспект тийкарында классификацияланғанда, бул фейиллер предикативлик форма (бетлениуши фейиллер), субстантивлик форма (хәрекет аты), атрибутивлик (келбетлик фейиллер хәм хал фейиллер) формалары сыяқлы үшке бөлинеди. Бундай тәризде бөлиниуде 1980-жылы Москвадағы «Наука» баспаханасынан шыққан орыс тилиниң академиялық грамматикасында [30] да көриуге болады.

Усыларды есапқа ала отырып қарақалпақ тилинде фейиллердиң функционал формаларының сол таклитте үшке бөлиниуи жүдә орынлы деген жуўмақ шығарыуға болады. Бундай бөлиниу тек ғана қарақалпақ тилинде емес, бәлким басқа тиллерде де гезлеседи, өйткени ҳақыйқатлы жақын хәм әмелий көз-қарастан дурыс.

Биз өз жумысымыздың мақсет хәм ўазыйпаларынан келип шығып, бетлик фейиллер, сондай-ақ көмекши функционал фейиллер туўралы сөз жүритиуде мақул көрмедик. Өйткени бизиң жумысымыз жоқарыда келтирилген классификацияның биреуине бағышланған, ол да болса келбетлик фейил.

Инглис тилинде келбетлик фейиллердиң бир неше түрлери бар. Олардың атқаратуғын синтаксислик функциялары да хәр қыйлы. Бул пикир болса инглис хәм немис тиллериндеги келбетлик фейиллерге қарақалпақ тилинде тек ғана келбетлик фейиллер емес, бәлким хал фейиллер де айырым орынларда сәйкес келиуи анық. Усыларды есапқа алып биз, фейилдиң бетлик емес формаларынан усы екеуин қарап шығыуды мақул көремиз. Егер ондай болмағанда биз фейилдиң бетлик емес формаларының барлығын - хәрекет аты, инфинитивлерди де қарауымыз мүкин еди. Ондай қылыуға жумысымыздың көлеми де туўра келмейди.

Соны да айтып өтиу орынлы фейилдиң синтаксислик ўазыйпаларынан келип шығып оларды фейилдиң атрибутивлик - анықлауышлық формалары

хәм фәйилдің атрибутивлик - пысықлауышлық формалары деп екиге бөлип карау карақалпақ әдебий тилинің грамматикасында орын алған. Олардың бириншисине келбетлик фәйил киритилген болса, екиншисине хал фәйиллер караслы. Бизің олар екеуи тууралы сөз етпекши болғанымыздың тағы бир себеби олардың екеуи бир-бирине семантикалық-синтаксислик тәрепинен жақынлығы.

2.1. Қарақалпақ тилинде келбетлик фәйил

Герман тиллеринеги келбетлик фәйиллерге қусап карақалпақ тилиндеги келбетлик фәйил-де өзине еки сөз шақабының – фәйил хәм келбетликтин мәнисин бериуши фәйилдің бет билдиретуғын формасы болып табылады. Келбетлик фәйил ис-хәрекет мәнисинде келгенде дәреже, мәхәл категорияларына, болымли хәм болымсыз формаларға ийе болады, бет-сан аффикслери менен өзгередиди, басқа фәйиллер сыяқлы сеплик формалары хәм тиркеуишли атауышларды басқарады.

Келбетлик фәйиллердің келбетликке жақынлық тәрепи, келбетликлер сыяқлы, атлық сөзлерге қатнаслы анықлауышлық хызмет атқарады; қайнаған суу, жууылған көйлек, терилген пахта хәм т.б. Олар келбетликлер сыяқлы субстантивлесип, атлықларға тән сеплик, көплик хәм тартым аффикслери менен өзгередиди. Келбетлик фәйилдің бул өзгешелиги оның атауыш сөзлерге, әсиресе келбетликке жақын екенлигин аңлатады. Сонлықтан да бул категория басқа түркий тиллерден өзгеше атамаға, яғнай «келбетлик фәйил» атамасы менен аталады. Мысалы, өзбек тилинде бул категорияны «сифат феъл» емес, бәлким «сифатдош» атамасы менен атайды.

Келбетлик фәйилдің барлық формаларының атрибутивлик аныулауышлық мәнисин билдирип келиуи бир дәреже де емес. Атрибутивлик - анықлауышлыу функцияны, тийкарынан, келбетлик фәйилдің,-ған, -туғын, - ар(мас), -жақ, -(ы/и) ушы, -ушы, -(ы/и) улы/ули, жүдә сийрек жағдайларда - мақшы, -мекши, -пақшы, -пекши, -бақшы, -бекши формалары атқарады.

Келбетлик феџил формалары мэхэл категориясына қатнаслы болып келген менен, өзиниң тийкарғы дөрэнди формасында турып ҳақыйқый мейил категориясына ийе бола алмайды. Бетлик аффикслерин қабыл етиў арқалы ғана анықлық мейил феџил формасын жасай алады [29].

Бирақ түркий тиллериндеги айырым мийнетлеринде келбетлик феџиллердиң семантикалық жақтан мейиллерге қатнаслық тәрәплери көрсетиледи.

Н.А.Баскаков келбетлик феџил формасын мэхэллерге қатнаслы еки үлкен топарға бөлип қарайды:

1.Хәзирги - келер мэхэл хәм келер мэхэл келбетлик феџили;

2. Өткен мэхэл келбетлик феџили. Олардың екиншисин өз нәўбетинде тағы еки киши топарға бөледи. Бундай бөлиниўде олардың семантикасын тийкар етип алады:

а)Анықлық мейил семантикалы келбетлик феџил формалары;

б)Буйрық, буйрық - тилек хәм шәрт мейил формалы келбетлик феџиллер
[30].

Профессор Д.С.Насыров келбетлик феџиллер туўралы арнаўлы Изертлеў жумысларын алып барып, монографиясы да баспадан шыққан. Сол монографиясында:

1.Анықлық мейил семантикалы келбетлик феџил;

2.Тилек - нийет мейил семантикалы келбетлик феџил деп бөлип көресетеди [29].

Бул тараўда тилши илимпаз Қ.Мириеفته айтарлықтай жумыслар дөреткен. Ол келбетлик феџиллерди мэхәлли көз-қарасынан биринши топарларға бөлип көрсеткен [26].

Түркий тиллериндеги келбетлик феџил формаларының мэхэл категориясына қатнаслығына шек қойыўға болмайды. Келбетлик феџиллер сол дөрэнди формасында мэхэл категориясының хәмме түрин билдириў менен қатар, феџилдиң хәмме мэхэл түрлериниң жасалыўы ушын тийкар

болады. Бірақ келбетлик фэйил сол дөрэнди формасында конкрет мейиллик мәниге ийе бола алмайды.

Мәселен, деп корсетеди хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасының авторы [26], алған - алғанман, келер - келермен, жазажақ - жазажақпан хәм т.б. фэйиллердеги дәслепки келбетлик фэйиллер улыўмалық хабарлаў, болжаў мәнислерин ғана билдиреди. Ал соңғы бетлик аффиксли келген келбетлик фэйиллердиң анық мейил мәниси конкрет аңлатылады, яғный келбетлик фэйилдиң, алған формасын бетлик аффиксли алғанман формасына салыстырғанда соңғы формада ис-хәрекеттиң орынланғаны анық сезиледи. Демек, келбетлик фэйилдиң мейил категориясына қатнасылығы оның бетлениў формасы менен байланыслы түрде қаралыўы тийис.

Келбетлик фэйиллер қарақалпақ тилинде, сондай-ақ көпшилиқ түркий тиллеринде мәхәл мәнисин билдириўши арнаўлы аффикслер арқалы жасалады. Демек хәр бир мәхәл түри белгили бир аффикслер арқалы жасалады. Усы көз- қарастан келбетлик фэйиллерде:

1. Өткен мәхәл келбетлик фэйил формалары;
2. Хәзирги мәхәл келбетлик фэйил формалары;
3. Келер мәхәл келбетлик фэйил формалары - деп үшке бөлип қараўға болады.

2.1.1. Өткен мәхәл келбетлик фэйил формасы

Өткен мәхәл келбетлик фэйили түбир хәм дөрэнди түбир фэйиллерге -ған/- ген, -қан/-кен, хәм де –маған/-меген аффикслериниң жалғаныў арқалы жасалады. Олардың биринши хәм екиншилери келбетлик фэйилдиң болымлы, ал үшіншиси болса болымсыз формасы болып табылады. Мысаллар: оқыған, барған, айтқан, келген, кеткен, кийдирген, ишкизген, жүрген, жеген, айтпаған, келмеген хәм т.б. Көрген қыз, айтқан сөз, жеген аўыз уялар, бармаған үйи қалмапты хәм т.б.

Кейинги мысалларда келбетлик фэйил аныклаўыш ўазыйпасында келип турыпты.

Келбетлик фейиллердің биринши -ған/-ген формасы басқаларына карағанда жийи гезлеседи. Бул форма өзиниң динамикалық мәнисин сақлап келгенде, өткен ўақыттағы ис-хәрекетти билдириў менен қатар, предметтин де өткен ўақытқа қатнаслылығын, яғный оның атрибутивлик белгилсин ис-хәрекет арқалы сыпатлайды: Еки кәт қатар қойылған. Бурын бул дөгеректе ел болған. Сениңмен ушын жанған жалынынан да, аққан суўдан да, қайтпайтуғынлығында билемен. (М.Дәрибаев) Хүким сүрген шынлықты хаўлығып кирип келген жигит бузды. (С.Хожаниязов)

Бул мысаллардағы дәслепки гәптеги қойылған, болған келбетлик фейиллери өткен мәхәл мәнисиндеги ис-хәрекетти билдирип, баянлаўыш хызметинде келген. Ал соңғы гәплердеги жанған, аққан, кирип келген келбетлик фейиллери де өткен мәхәл мәнисинде келип, предметлерди ис-хәрекет арқалы атрибутивлик мәнисинде сыпатлап келген.

Келбетлик фейилдин усы формасының атрибутов хызметте келиў сол келбетлик фейилдин басқа сөзди басқарып, кеңейтип келген конструкцияларында көплек ушырасады: Ақ отаўдың жез ышйден токылин есиги туў узақтан мыстай жылтырайды. (Ө.Хожанизов)

Келбетлик фейилдин -ған/-ген формасы бетлик аффиксли келгенде тийкарынан, предикативлик хызмет атқарады хәм бул форманың өткен мәхәлге қатнаслылығы конкретлеседи: оқығанман, оқығансаң, оқығанбыз, оқығансыз (лар), оқыған (лар) хәм т.б.

Көпшилик жағдайда келбетлик фейилдин -ған/-ген формасы еди толықсиз фейили менен дизбеклесип, аналитикалық формадағы өткен мәхәл фейиллерин жасайды: барған еди, айтқан еди, келген еди, барған едик, барған едиңиз хәм т.б.

Өткен мәхәл келбетлик фейилледин атаўыш сөзлерге жақынлығы оның субстантивлесиўи арқалы конкретлеседи. Келбетлик фейил субстантивлесип келгенде, атлық сөзлер сыяқлы, сеплик, көплик, тарым суффикслерин қабыл етеди. Оның субстантивлесиўи қубылысы контекст арқалы иске асады.

Оның субстантивлесиуи ямаса субстантивлеспеуи гәпте қандай функцияда келиуине қарай мәлим болады. Егер ол анықлауышлық қатнастағы сөз дизбегі конструкциясында келгенде, сөз дизбегінің хәр бир компонента толық сақланады. Бундай жағдайда келбетлик фэйил субстантивлеспеген болады: *Ашлықтан албыраған* адамлар Қошқарбайдың даруазасының алдына жыйналды. (С.Хожаниязов)

Егер атрибутов қантастағы сөз дизбегінің анықланыушы атлық сөзи қысқарып, оның предметлик мәниси анықлауыш ұазыйпасындағы сөзге өтеди, келбетлик фэйил субстантивлеседи [35].

Қысқарған, түсип қалған атауыш сөздеги грамматикалық формалар - сеплик, көплик, тарым аффикслери субстантивлескен келбетлик фэйилге қосылады хәм сол грамматикалық мәнисине сәйкес синтаксислик функцияларды атқарады: [35]

Уялмаған адам буйырмаған астан ишеди. *Бермегенди* берип уялт. *Уялмағанлар* табыладығо, қәлегениңше. *Ұазыйпаны орынламағанлар* пахтаға шықсын.

Биринши гәптеги уялмаған сөзи атлықтан алдын турып аныулауыш ұазыйпасында, ал екинши гәптегиси болса субстантивлескен хәм баслауыш функциясын атқарып келген. Қалған гәптерде келбетлик фэйил формасындағы сөзлерде түрли функцияларды атқарып, түрли грамматик формаларда турғанлықларын көриуге болады.

Келбетлик фэйилдің усы сөз етилип атырған формаларының бир қатары өзін дәслепки лексик мәнисинен пүткиллей ажыралып, атлық хәм келбетликлерге айланып кеткен: ағарған, тууысқан, тууған-тууысқан, Қызкеткен, Қудайберген, ер жеткен, есейген, қабаған хәм т.б. [35].

2.1.2. Хәзирги мәхәл келбетлик фэйил формасы

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы авторының пикиринше қарақалпақ тилинде хәзирги мәхәл келбетлик фэйилинің еки - «синтетикалық» хәм «аналитикалық» формалары бар. Бул пикир тек ғана

қарақалпақ тилине емес, бәлкім көпшилік түркий тиллерине тән қубылыс болып табылады.

Хәзирги мәхәл келбетлик фәйилиниң биринши, яғный сентетикалық формасы фәйил түбирине -(ы/и) ўшы/ўши, -(ы/и) ўлы/ўли аффикслериниң жалғаныўы менен жасалады: алыўшы, бериўши, келиўши, барыўшы, сөйлеўши, тыңлаўшы, босаўлы, кесиўли, көмиўли, илдириўли ҳәм т.б.

Хәзирги мәхәл келбетлик фәйиллериниң аналитикалық формасы, өзиниң атамаларынан көринип турғанындай -ып/-ип, -п ҳәм-а, -е, -й формасы ҳал фәйиллерге -ған/-ген, -қан/-кен формалытур, жүр, атыр, жатыр(атыр) көмекши фәйиллериниң дизбеклесип келиўи арқалы жасалады: иелеп атырған, келип турған, уйқылап атырған, оқып атырған, жазып отырған, алып қиятырған, берип турған ҳәм т.б.

Хәзирги мәхәл келбетлик фәйилиниң -ыўшы/-иўши формасы атлық сөзлердиң алдында келип, предметти ис-хәрекет арқалы сыпайылап көрсетеди:

Оған буны айтыўшы адам табылмады. Оның пикирин мақуллаўшы адам болмады. Биреўлерге жәбир бериўши адам ҳеш ўақытта оңбайды.

Келбетлик фәйилдиң бул формасы басқаларына қарағанда аңсатлық пенен субстантивлеседи. Олар субстантивлескенде атлық сөзге тийисли болған грамматикалық категорияларға ийе болады, бирақ грамматик қағыйдалар арқалы өзгереді. Олардың арасында пүткиллей атлық системасынан өтип кеткенлери бар: жазыўшы, қабыллаўшы, бақлаўшы, жолаўшы ҳәм т.б.

Мысалы, Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамының дыққатына... Тест ўақтында ҳәр бир аудиторияда еки бақлаўшы турады.

Келбетлик фәйилдиң бул формасы баянлаўшы хызметинде де келеди, ондай жағдайда, ол «еди» толықсыз фәйили менен дизбеклесип келгенде, өткен мәхәл формасын жасайды: Ол шебер сыбаўшы еди.

Хәзирги мәхәл келбетлик фейилиниң -ыўлы/-иўли формасы ис-хәрәкеттиң синтактикалык мәнидеги хәзирги мәхәлге қатнаслы екенлигин билдиреди: Ат қазығына байлаўлы. Қамшы, қоржын керегеде илдириўли.

Олар атрибутив-анықлаўыш функциясында келгенде сөзлерден алдын турып қолланылады: Байлаўлы ийт. Илдириўли қамшы. Аўдарыўлы жер. Қағыўлы қазық.

Келбетлик фейилдиң усы формасы «тур» көмекши фейили менен де дизбеклесип келе алады. Бундай жағдайда ол фейилдиң хәзирги мәхәлге қатнаслы екенлигин сәйкеслестиреди:

Өзи бул дүньдан кетсе де, оның атына келген телеграммалардың барлығын оның үстинде саклаўлы тур. Костюм шкафта илиниўли тур.

Егерде бул келбетлик фейил «еди» толықсыз фейили менен дизбеклесип келсе, ис-хәрәкеттиң өткен мәхәлге қатнаслы екенлигин аңлатады: Пальто кийим илдириште илдириўли еди. Бизлер барсақ дастурхан жайылыўлы еди. Ийт сыртта байлаўлы еди.

Тап усы айтылған дизбеклердеги толықсыз фейиллерди «тур еди», «тур екен», «екен» менен де алмастырып айтыўға болады. Ондай ўақыттада келбетлик фейил арқалы билдирилген ис-хәрәкеттиң өткен мәхәлге қатнаслы екенлигин билдиреди: Ийт байлаўлы тур еди. Гилт шегеде илинилиўли тур екен. Бөлме жыйнаўлы екен.

Келбетлик фейилдиң бул формасы қарақалпақ тилинде алдыңғыларына уқсап жийи қолланылыў мүмкиншилигине ийе емес. Олар субстантивлеспейди де. Олар синтаксислик функциясы жағынан гәпте анықлаўыш хәм баянлаўыш хызметин атқарады. Пиқиримизге жоқарыда келтирилген мысаллар дәлил бола алады: (Қағыўлы шеге. Шеге қағыўлы. Шеге қағыўлы тур. Шеге қағыўлы тур еди. Шеге қағыўлы тур екен).

Хәзирги мәхәл келбетлик фейиллердиң -ып/-ип, -п «турған», «жатырған» хәм т.б. аналитикалык формасы предметтиң хәзирги ўақытқа қатнаслық хәрәкет белгисин сыпатлайды: Оған күнде келип турған байлықтың саны жоқ, Кийип жүрген көйлеги өзине қуйып қойғандай.

Келбетлик фэйилдің бул формасы да -ған/-ген формалы өткен мәхәл келбетлик фэйиллер сыяқлы - көплик, сеплик, тартым суффикслерин қабыл етеди. Бирақ олардың субстантивлесіуі өткен мәхәлдегиге қарағанда сийрек гезлеседи: Оның Нөкисте жасап атырғанына бираз жыллар болды. Олардың қалаға барып қайтқанын да сезбей қаламыз. (С. Хожаниязов)

Келбетлик фэйилдің усы формасы да тилимизде толықсыз фэйиллер менен дизбеклесип келиуі мүмкин. Ондай ўақытлары өткен мәхәлге қатнасы хәрәкеттің белгисин сыпатлап корсетеди: Мен барсам ол жаңа ғана келип турған екен. Суў шелекке тамышлап турған еди.

2.1.3 Келер мәхәл келбетлик фэйил формасы

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде келер мәхәл келбетлик фэйилинің түрлери алдынғыларға қарағанда раўажланған тил қубылысы болып, олардың 4 түри бар:

- 1.-ар/-ер, -р (мас, мес);
- 2.-а, -е, -й туғын;
- 3.-а, -е, -жақ;
- 4.-мақшы/-мекши.

1. Келбетлик фэйиллердің биринши формасы фэйиллердің түбирине көрсетилген аффикслерди қосыў арқалы жасалады. Олардың болымлы хәм болымсыз формалары бар.

Олардан -ар(-мас) формасы бетлик аффиксли хәм бетлик аффиксисиз қолланып, болжаўлы мәнини билдиреди. Ондай жағдайда олар гәпте баянлаўыш функциясында келеди: - Елиңе барсақ суўсын ишермиз бе?- Қазақта суўсын бермейтуғын үй болмайды, ишерсиз. (Т. Қайыпбергенов) Бәлким ким билсин бәлким барарман, ол да барар, сен де барарсаң.

Келбетлик фэйилдің усы формасы атлық сөздің алдында келип сол предметти ис-хәрәкет арқалы сыпатлап, атрибутивлик - анықлаўышлық хызметин атқарады: Буған итибар берер адам табылмады. (С.Хожанизов)

Жонымас жақ болмас, сүринбес туяқ болмас («қарақалпақ Халық нақыл-мақаллары»)

Келбетлик фэйилдин бул формасының субтантивлесіуі хәзирги қарақалпақ тилинде бираз шекленген. Оның субтантивлескен формасын нақыл-мақалларда хәм классик шайырлардың шығармаларында гезлестириуіге болады: Көрмес- түйени де көрмес. Ойланбастың түби ұайран («Қарақалпақ Халық нақыл-мақаллары»)

Сондай-ақ келбетлик фэйилдин -ар(-мас) формасы баянлауыш хызметинде келгенде, толықсыз фэйилдин «еди», «екен», «емес» формалары менен де дизбеклесип келеди. Ондай ўақытта -ар еди/емес формаларында баянлауышқа модаллык мәни береді, келер мәхәл келбетлик фэйил формасынан мәхәллик мәни аңласылмайды: Бул жумысты питириуі оның қолынан келмес еди. Буған оның куши келер ме екен? Кетейик десек, ол келип қалса қолайсыз болмас па екен?

Бул формадағы келбетлик фэйиллердин гейпаралары лексиколизацияланып (фэйиллик мәниси пүткиллей жоғалтып) атауыш сөзлерге айланған: ашар, бесатар, айғабағар, орынбасар, күнбатар хәм т.б.

Ондай ўақытлары ол атлыққа тән болған грамматикалық формаларға киреди хәм атлық атқарған функцияны атқарады: Беташар саат екилерде басланады.

2. Келбетлик фэйил - а, -е, -й туғын формасы фэйиллердин түбирине усы аффикслерди қосыу арқалы жасалады. Оның болымсыз формасы да болып - ма+й, -ме+й аффикслери арқалы билдириледи: егилетуғын (атыз), келетуғын қонақ, жүрмейтуғын машина, ислемейтуғын адам хәм т.б.

-туғын формалы келбетлик фэйил, көбинесе атауыш сөзлердин алдында динамикалық мәниде қолланылып, яғный предметти хәрекет арқалы сыпатлап, анықлауыш функциясында келеди: Тынық суў ағатуғын дәрья - онша қатты ақпайды. Бәйгиге қосатуғын атты ата-бабаларымыз да қәстерлеген.

-туғын формалы келбетлик фейил жүдә аңсатлық пенен атлыққа айлана алады, соған сәйкес грамматикалық формаларға ийе болып, тийисли синтактикалық функцияларды атқарады: Усыны түсинбейтуғынлардың сабақтың көп қалдырғанлығы сезилип турыпты. Таўдың етегинде жасайтуғынларға қыста кәўип туўылады.

Келбетлик фейилдің бул формасы тиккелей бетлик аффикслери менен өзгермейди, ол «еди», «емес» толықсыз фейиллери хәм «бол-» көмекши фейили менен дизбеклесип келеди хәм бетлик аффикслерин солар қабыл алады. Олардың өткен мәхәлде келиўи жийи гезлеседи. Гәпте баянлаўыш хызметин атқарады: Не кийседе, оған жарасатуғын еди. Оның келип-кеткенин билмейтуғын едим. Оныкине сол күни кеште баратуғын болдык. Бирақ ол қыймылдайтуғын емес еди.

Келбетлик фейилдің, сөз етилип отырған формасы «шығар», «сыяқлы», «уқсайды» хәм т.б модаль сөзлер менен дизбеклесип келеди, сыяқлы сөзи менен келгенде салыстырыў, қалған екеўи менен келгенде модаллық мәниге ийе болады. Гәпте баянлаўыш болып келеди: Ол ертең де келмейтуғын уқсайды. Сирада саған айтпайтуғыншығар-аў.

Бул форма көмекши фейил сөзсиз де қоллана алады: Көпшиликтиң алдында уялатуғын.

Келбетлик фейилдың -а, -е, -й + жақ формасының болымлы хәм болымсыз формасы бар: баражақ, алажақ, кележақ, бармайжақ, айтпайжақ хәм т.б. Жоқарыдағы формаларға уқсап атлықтың алдында турса анықлаўыш, аффиксиз атаў сеплигинде, гәптиң ақырында предикативлик хызмет атқарады: Ол ислейжақ жумысларын көз алдына келтиреді.

Келбетлик фейилдің бул формасы бетлик аффикслерин қабыл алса, фейилдің анықлық мейилин жасайды: оқыйжақпан, баражақпыз, айтажақсаң-ба?, сөйлесежақпыз х.т.б Егер ол «еди» толықсыз фейили менен дизбеклесип келсе өткен мәхәлге тийисли болған ис-хәрекетти аңлатады: Кележақ еди. Айтажақ едим, пурсат болмады.

Егерде ол «бол» көмекши феѝили менен дизбеклесип, бирликте түрли синтаксислик функцияларды атқарады:

Оны уражақ болған баланы айтпады. (анықлауыш);

Айтажақ болғанын түсиндирип айтты. (толықлауыш);

Сөйлейжак болса, оған сөз бермеуши. (шәрт бағыныңқылы гәптин баслауышы)

Тағы бир нәрселерди айтажақ болып еди. (баянлауыш)

Келбетлик феѝилдің бул формасы да «кусайды», «шығар» модал сөзлери менен дизбеклесип, модал мәнили баянлауыш хызметин атқарады: Кележақ уқсайды. Сиз еле ислейжак шығарсыз.

Бул форманын, субстантивлесіуи жүдә сийрек гезлесетуғын жағдай: Оның кележақлығы сезилди. Баражақлығына көзи жетпейди.

4. Келбетлик феѝилдің -мақшы/-мекши, -пақшы/-пекши, -бақшы/-бекши формасы бетсиз аффикссиз қоланғанда ис-хәрекеттин келеси ўақытта исленетуғын билдиреди: Ол университетке кирмекши. Ол Нөкистен жай сатып алмақшы. (гәптерде келбетлик феѝил формасы баянлауыш хызметинде келип турыпты)

Жүдә сийрек жағдайда атрибутов мәниде қолланылады. Онда оған «бол» жәрдемши феѝили дизбеклесип келиуи де мүмкин: Хошласпақшы болған адамға күли шырай бермеди. «бол» көмекши хәм «еди» толықсыз феѝили менен дизбеклесип келиуи көп гезлеседи. Бундай жағдайда көбинесе баянлауыш, пысықлауыш, хәтте субстантивлесип, баслауыш, толықлауыш хызметин де атқарады:

Мен оны тынышландырмақшы болдым. Ол бизикине келмекши еди.

Мен оны көрмекши болып класс айнасынан қарадым.

Оның оқуыға кетпекши болғанын хәмме биледи.

2.2. Хал феѝил

Көпшилик тиллерде, атап айтқанда герман тиллеринде хал феѝил категориясы жоқ. Деген менен, келбетлик феѝиллердің айырымлары,

белгили бир ұазыйпада келген ұақытта қарақалпақ тилиндеги хал фейилге сәйкес келеди. Усы формаларды есапқа ала отырып биз қарақалпақ тилиндеги хал фейиллер хәм олардың түрлери, синтаксис-семантикалық өзгешеликлери туўралы сөз етиўди мақул көрдик.

Хал фейил өз атамасынан көринип турғанындай хәм фейиллик, хәм рәўишлик белгилерге, яғный ис-хәрекет хәм пысықлаўышлық мәнилерге ийе болған фейилдиң атрибутивлик-пысықлаўышлық формасы. Бул грамматикалық кубылыс дерлик барлық түркий тиллеринде бар. Оны сол қәсийетлерин есапқа алып, түрли тиллерде арнаўлы, соған сәйкес атама менен аталып киятыр.

Хал фейил формасы бет, сан хәм мәхәл мәнилерин билдирмейди. Сонлықтан олар морфологиялық белгиси жағынан бетлик емес фейилдиң системасына киритилген. Хал фейилдиң атрибутивлик-пысықлаўышлық деп аталыўы оның полифункциялық екенлигин билдиреди [41].

Хал фейил басқа фейиллер сыяқлы ис-хәрекет процесин билдирип, фейил категориясына тән белгилерге (дәреже, мейил) ийе болыўы жағынан сөз шақабының системасына кирсе, рәўишлер сыяқлы екинши бир фейилдиң белгисин билдирип келиўи синтаксислик функциясы жағынан ғана рәўишке жақын екенлигин анлатады.

Хал фейил формалары тийкарғы хәм қоспа (дөрэнди) аффикслер болып екиге бөлинеди. Бундай бөлиниўде оларды жасайтуғын аффикслер тийкар етип алынған. Биз төменде алды менен тийкаргы аффикслер менен, соңынан қоспа аффикслер менен жасалған хал фейиллерди бөлек-бөлек қарап шығыўға хәрекет етемиз.

2.2.1. Тийкарғы аффикслер менен жасалған хал фейиллер

Хал фейиллерди жасаўда тийкарғы аффикслер болып -ып/-ип -п, -а, -е, -й, -май/-мей сыяқлылар есапланады.

1. Хал фейилдиң -(ы/и)п формасы қарақалпақ тилинде, сондай-ақ түркий тиллердиң көпшилигинде кең қолланылатуғын түри есапланады. Бул

аффикслер фэйилдің түбирине жалғанып хал фэйил жасайды: барып, жазып, келип, жүріп, сөйлеп, күліп, жылап хәм т.б.

Оның болымсызлық формасы -май/-мей формасы арқалы жасалады: барып-бармай (қайтты), айтып-айтпай (кетти), ислеп-ислемей (жүр) хәм т.б.

Хал фэйил аналитикалық формадағы фэйилдің курамында тийкарғы ис- хәрекетти билдириў менен қатар, сол комплексти бузбастан фэйилдің вид хәм мәхәл категориясына да қатнаслы болады. Бул сыяқлы өзгешелик хал фэйилдің морфологиялық басқышларының (белгилериниң) хәр бир тәрәплемелерине ийе екенлигинен дерек береді.

Оның тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы оны сыпатлап келиўи атрибутивлик-пысықлаўышлық функцияда келгенде конкретлеседі. Хал фэйиллер рәўишлер сыяқлы, екинши бир ис-хәрекетке қатнаслы болып келип, сол ис-хәрекетти хәр түрли пысықлаўышлық мәнилерде сыпатлайды. Бул жағдай хал фэйилдің тек бир тәрәпин көрсетеді.

Хал фэйилдің бул формасы төмендеги жағдайда тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы болмайды.

Қоспа фэйилдің курамында тийкарғы лексикалық мәни хал фэйил арқалы билдириледі. Оның менен дизбеклесип келген көмекши фэйил дәслепки компонентке көмекши грамматикалық мәни берип, хал фэйилди түр хәм мәхәл категорияларының мәнисине өткериледі. Тийкарғы мәхәл көмекши фэйил арқалы аңлатылады.

Сөз етип атырған форма байланыстырыўшы мәни билдирип, дизбекли ямаса бағыныңқылы қоспа гәптиң дәслепки компонентиниң баянлаўышы болып келеді: *Қарлар ерип, суўлар ағып кетти*. Бул жерде избе-изликти билдирсе, *Жерлер көклен, ағашлар бөритип ашты*, гәпинде ис-хәрекеттиң бир ўақытта болғанын билдиреді.

–п формасы хал фэйил қоспаланған жай гәплердин структурасында биргеликли баянлаўыш функциясында келгенде, тийкарғы ис-хәрекетти билдирип келеді: Олар адамлар менен бирим-бирим сөйлесип, хармасын айтып, хал жағдай сорақты. (Қ. Султанов).

Ҳал феџил айырымланған топлам формасында детерминантлық функция атқарып келгенде, тийкарғы феџилге (ис-хәрекетке) қатнаслы болмай, улыўма гәпке қатнаслы болады: Қашиықты арқалап, бәндиргиге жетип бардым.

Ол тийкарғы ис-хәрекеттиң белгисин билдирип, оның қосымша екнши дәрежели ис-хәрекетн мәнисинде келеди. Ол хәр түрли пысықлаўышлық мәнидеги қатнасларды билдиреди.

а) усылын, санын: Ол шұқсайып отырып қалды. Бурылып-бурылып қашып кетти.

б) себебин, мақсетин: Сениң ислериңди көрип қуўанып кеттим.

в) ўақтың: Ол Нәкисте оқып жүрип, келешекте ислейтуғын орнын тапты.

г) шәртин: Жақсы оқымай турып, жақсы қәнийге болыў мүмкин емес.

д) қарсылық мәнисин: Ол биле турып айтпады.

2. Ҳал феџилдиң -а, -е, -й формасы феџилдиң түбир хәм дөрөнди формаларының усы аффикслерди жалғаў арқалы жасалады. Оның болымсызлық түри де -май/-мей суффикслери арқалы аңлатылады: бары, келе, бара-бара, көре-көре, алмай, бермей, келмей хәм т.б.

Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде хал феџилдиң бул формасы 4 түрли формада қолланылады:

1) *жеке түрде;*

2) *тәкирарланыў түрде;*

3) *топлам формасында;*

4) *аналитикалық феџил составында.*

Олардың хәр бири туўралы қысқаша тоқтап өтемиз.

1) Ҳал феџилдиң биринши формасы сийрек гезлеседи. Ол субъектиң екнши дәрежели ис-хәрекетин билдиреди. Ондағы ис-хәрекет тийкарғы ис-хәрекет пенен параллель, бир ўақытта әмелга асады. Синтаксислик функция жағынан тийкарғы ис-хәрекет пенен пысықлаўышлық мәниде қатнаслы болады: Есиктен бир топар жигит-қызлар қулисе кирип келди.

2) Ҳал феџилдиң екнши түри такирарланып, даўам етип туратуғын ис- хәрекет процессин аңлатады. Тийкарғы ис-хәрекетке ўақытлы мәнисинде қатнасып, оның менен бир ўақытта ямаса оннан бурын болған ис-хәрекетти билдиреди: көре-көре көсем болады, сөйлей-сөйлей шешен болады. Қыз усына ойлай-ойлай еңк-еңк жылап жиберди.

3) Ҳал феџилдиң топлам формасы сеплик жалғаўлы хәм тиркеўишли келген атаўышларды басқарып ҳал феџил топламын дүзеди. Бул түрдеги ис-хәрекетте қосымша екнши дәрежели болады. Тийкарғы ис-хәрекетти хәр түрли пысықлаўышлық мәниде сыпатлап көрсетеди:

а) ис-хәрекеттиң тез әмелге асыўын билдиреди: ол үст кийимин жамыла далаға шықты.

б) тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы ўақытлық мәнисин билдиреди: Мен онын сын-сынбатына карай жүре Родинаны бундай тақлитте хеш сезбеген едим. (Ө. Хожаниязов)

в) қарсылық мәнисин билдиреди: Өзи молла бола тура урлықты жақсы көреді. (Т. Қайыпбергенов)

4) Ҳал феџилдиң; бул (төртнши түри) қоспа феџил жасаўда актив қолланылады. Ол көмекши феџил менен келгенде, тийкарғы хәрекетлик мәни ҳал феџил арқалы билдириледи. Оның екнши дәрежели көмекши грамматикалық мәнилери көмекши феџилдиң қатнасы менен аңлатылады: План қайта қаралды. Иске асыра берди хәм т.б.

-а, -е, -й формалы дара ҳал феџилге бетлик аффикслери жалғаўы арқалы анықлық мейилдиң келер мәхәли жасалады: бараман, барасаң, барады, келемен, ислейсен хәм т.б.

3. Ҳал феџилдиң болымсыз -май/-мей формасы жоқарыдағы сөз етилген формалары сыяқлы дара, такирарланған, топлам формасында хәм қоспа феџиллердиң составында кең қолланылады:

1) дара қолланғанда тийкарғы ис-хәрекеттиң субъекттиң басқа, екнши бир субъекттиң ис-хәрекетин билдирип, бағыныңқылы ямаса дизбекли қоспа гәплердиң дәслепки компонентиниң баянлаўшы хызметин

атқарады: Айқан районнан келмей, мен сизге хеш нәрсе айта алмайман. (Х. Сейтов)

2) тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы оның қосымша, екінші дәрежелі ис-хәрекетін билдирип келгенде, пысықлаушылық мәнилерди билдиреди. Ол дара, тақирарланған хәм топлам формасында келеди. Олар ис-хәрекеттің төмендегі мәнилерін аңлатады:

а) сынын: Тары жүўери дегенлер, басын көтере алмай ырғалысып тур.

б) ўақтың: Ол үйине ел жатпай-ақ жетип барды.

в) себебин: Ол сөздин өткирлилизине шыдамай жылап жиберди.

г) шәртин: Мен-мен деген сатен жигитлер малакайының қулаған түсирмей жүре алмайды. (А. Әўезов)

3) аналитикалық фәйилдің составында тийкарығы фәйил мәнисинде келеди: Ол оқыўға қатнаспай жур. Ол сол күни келмей калды.

2.4.Хал фәйилдің қоспа формаларына оның -ғанша/-генше, -қанша/-кенше, -ғалы/-гели, -ғандай/-гендей, -мастан/-местен, -ғанлықтан/-генликтен, -ғанда/-генде хәм де -ғаннан/-геннен аффикслери арқалы жасалған формалары келеди. Олардың келбетлик фәйилдің қоспа формасы деп айытылыўының себеби де олардың еки ямаса оннан да көп аффикслерден жасалыўы болып табылады.

Мысалға, -ған+ша=ғанша, -ген+ше=генше, -мас+тан=мастан, мес+тен=местен, -ған+лық+тан=ғанлықтан, -ген+лик+тен=генликтен хәм т.б. Биз төменде оларды айырым-айырым халда қарап шығамыз.

Хал фәйилдің -ғанша/-генше аффикслери менен жасалған қоспа формасы семантикалық жақтан екінші бир ис-хәрекетке қатнаслы оның ислеў шегин билдиреди. Олар жеке хәм топлам формасында қолланылады, гәпте пысықлаушы хызметін атқарады. Ол төмендегі мәнилерде қолланылады:

а) хал фәйилдің ис-хәрекеті тийкарғы ис-хәрекеттің ислениўиниң ўақыт хәм кеңисликтегі шекленгенлигин билдиреди. Ол муғдар дәреже

пысықлауышы хызметинде келеди: Әкем бийдай қырманын алғанша қалды.
(Т.Қайыпбергенов)

б) бул форманың ис-хәрекеті салыстырмалы мәниге ийе болады:
Жаўдың сыртында болғанша ишинде бол.

в) бул формадағы ис-хәрекет тийкарғы ис-хәрекеттиң әмелге асыў шәртин билдиреди. Бундай ўақытлары оның болымсыз формасы қолланылады: Ол тапсырылған уазыйпаны орынламағанша қайтпайды.

Хал фейилдиң сөз етилип атырған формасы бағыныңқылы қоспа гәптин бағыныўшы компонентиниң баянлауышы хызметинде де қолланылады. Ондағы ис-хәрекет бас гәптиң ис-хәрекетинен бурын, кейин хәм бир ўақытта болғанлығын билдиреди: Кемпир еки-үш кесе шай ишип болғанша, Айқан үндемеді. Поезд келгенше, қызы мектептен қайтатуғын еди. (Н.Сапаров) Балтабайдың жақын айналасында бир мина жарылып үлгергенше, екиншиси жарыла баслады. (Қ. Досанов)

г) салыстырмалы мәни аңлатылады: Қараның қаны шыққанша, сарының жаны шығады. (Нақыл)

д) шәртин билдиреди: Бул принцип иске аспағанша, жерде ызғар сақланбайды.

Хал фейилдиң -ғалы/-гели формасының -қалы/-кели алломордылық вариантлары бар. Олар гәп ишинде жеке хәм топлам формасында қолланылады.

Бул форма жеке қолланылып келгенде, тийкарғы ис-хәрекеттинин субъектинен басқа, өзине тән субъектке ийе болып, бағыныңқы гәптиң баянлауышы хызметин атқарады: Ол баслық болып келгели, қанша өзгерислер болып атыр.

Ол топлам формасында келгенде, тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы оның екинши дәрежели хәрекеті болып келеди. Бундай жағдайда тийкарғы ис-хәрекетти ўақыт пысықлауышы мәнисинде сыпатлайды: Ол усы үйге келгели далаға шыққан емес.

Айырым жағдайда «бери», «берли» тиркеуішлери менен де дизбеклесип қолланылады. Бундай жағдайда ұақытлылық мәніси тағы да айдынласады: Қошмағанбет кеткели бери, аўылда көп өзгерислер болыпты. Олар жолга шыққанлы берли сөйлескен жоқ.

Ҳал фейилдиң -ғандай/-гендей формалары айырым жағдайда атлық сөзлерге қатнаслы болып, анықлаўышлық белгисин билдиреди: Үйде жесп-ишкендей нәрсеси жоқ еди. Тек мына бир жағдай оны келбетлик фейил деп караўға жеткиликсиз. Ол ҳеш қандай субстантивлеспейди, сеплик, көплик хәм тартым аффикслерин қабыл етпейди. Бул форма дәреже формасына ийе бола алады: кийингендей, жуўындырғандай хәм т.б.

Ҳал фейилдиң бул формасы жеке хәм топлам формасында қолланылады. Оның кейинги формасы жийи қолланылады. Ол өз алдына жеке қолланғанда жай гәптиң баянлаўшы хызметинде келеди. Сийрек жағдайда бетлик қосымтасын қабыл етеди ямаса бетлик формасында келген «бол», «еди» фейиллери менен дизбеклеседи: Мен оның өзин көрип турғанындайман. Оның белгили сўўретши художник баяп жазғандай еди. (Қ.Ерниязов)

Ҳал фейилдиң сөз етилип атырған формасы тийкарғы ис-хәрекеттин баслаўышынан басқа, өзине тән баслаўышына ийе болады, бағыныңқы гәптиң баянлаўшы хызметин атқарады.

Бул ҳал фейил тийкарғы ис-хәрекеттин салыстырыў мәнисиндеги сынын, салыстырыў мәнисин, тийкарғы ис-хәрекеттин ислениўиндеги себебин, мақсетин билдиреди:

Самал да қарсыласқандай ысқырып тур. (С.Хожаниязов) Мисли биреў излеп келгендей, қыймыл хәрекетти шырпа-шырп. (Ө.Хожаниязов) Ол әмелий жұмыслардың барысын хабарлағандай болып сөйледи. (Т.Нажимов)

Ҳал фейилдиң -мастан/ -местен формасының -бастан/-бестен пастан/-пестен сыяқлы олламорфалық вариантлары бар. Бул форма -май/-мей формасы менен мәнилик жақтан жүдә жақын: Иркилместен сөйледи - иркилмей сөйледи, кирместен кетти - кирмей кетти.

Бул форма да жоқарыдағыларға уқсап жеке хәм топлам формасында қолланылады. Дара түрінде қолланғанда, көбинесе жай гәптің структурасында тийкарғы ис-хәрекеттің санын билдирип келеди: Ол сораўларға иркилместен жуўап берди.

Топлам формасында келгенде, қоспаланған жай гәплердің структурасын дүзеди. Гәп ишинде келгенде тийкарғы ис-хәрекеттің сынын, ислениў ўақытын билдиреди: Ол хеш кимге сездирместен ишке кирип келди. Арадан көп ўақыт өтпестен олардың үйлениў тойы болды.

Бул форма, яғный топлам «бурын», «алдын» тиркеўишлери менен дизбеклесип келип те ўақытлық қатнас билдиреди: Азанда таң атпастан бурын турдым.

Хал фейилдің -ғанлықтан/-генликтен формасының ис-хәрекеті тийкарғы ис-хәрекеттен бурын әмелге асады, тийкарғы ис-хәрекеттің ислениўине, оның жүзеге шығыўына себепши болады, яғный соңғы ис-хәрекеттің ислениўи дәслепки ис-хәрекеттің ислениўине қатнаслы болады: Суў болмағанлықтан, көп хожалықлар көшип кетти.

Хал фейилдің бул формасы гәп ишинде, көбинесе атаўыш сөзлерди басқарып хал фейил топламы, дара хәм қоспа сөз формасында келеди. Синтаксислик функциясы жағынан ондай гәплердің составында себеп пысықлаўыш, ал бағыныңқы қоспа гәптің составында себеп бағыныңқылы гәптің баянлаўышы хызметин атқарады: Бул дийўал көшеге жантас жолдың үсти болғанлықтан қәўипли еди. Кемеде топланып отырыў қәўипли болғанлықтан, мен жүзип шығыўды кеңес еттим. (Қ.Султанов)

Хал фейилдің -ғанда/-генде хәм -ғаннан/-геннен формалары хал фейилдің биринши формасы дара хәм қоспа фейил қәлпинде қолланылып келгенде, ўақыт хәм шәрт бағыныңқы гәплердің баянлаўыш хызметин атқарады: Полат кирип келгенде, Қундыз еле аўқатқа қарамаған еди. Егер сен имтиханларды өз ўақытында тапсырганыңда, саған да стипендия берилер еди. Сондай-ақ бул хал фейил пысықлаўыштың ўақыт, шәрт, орын, муғдар, себеп мәнилерин де анықлатып келеди: Ол университетке оқыўға киргенде

саррас он алты жаста еди. Аўзы ашық қалған да тоңлап қалатуғын еди. Қыпшақ шайханаға келгенде машина бирден тоқтап қалды. (қай жерде?) Өсербай өрип кеткен қойлардың изинен еки километрге жақын ұзақлағанда жетти. Сүүретке көзи түскенде. ериксиз күлип жиберди.

Хал фейилдің-ғаннан/-геннен (-қаннан/-кеннен) формалы түри де -ғанда/-генде формалы түри менен мәнилик жақтан бирдей. Бул форма бас гәптиң баслаўышынан басқа, өз алдына баслаўышына ийе болып, ўақыт бағыныңқы гәптиң баянлаўышы болып келеди: Үйге қонақлар кирип келгеннен- ақ, ол әкесин телефон арқалы шақырды.

Ол «кейин», «соң» тиркеўишлери менен дизбеклесип келип те, бағыныңқы гәптин баянлаўышы болып келеди: Қонақлар кеткеннен соң, олар асқананы жыйнастырды.

Сөз етилип атырған хал фейил топлам формасында келгенде ўақыт, себеп, салыстырмалы мәнилерди билдиреди. Ол «бери», «берли», «гөре» тиркеўишлери менен де қолланылады: Ол мени көргеннен сыртқа шығып кетти. Жаңа бир нәрселерден қорыққанынан оның еки дизеси еле қалт-қалт етеди. (Х.Сейтов) Күнде жаўыгершиликтиң азабын көргеннен, олардың келгени жақсы. Барып келгеннен кейин исленген жумысы хаққында баянат жаза баслады. Жыға жолға шыққанлы берли дем алмастан жүрип киятыр.

Демек, бетлик емес формаларына хәрекет аты, инфинитивтен басқа келбетлик фейил хәм хал фейил формалары тийисли болып олардың екеўинде де еки сөз шақабының белгилери бар. Бириншисинде фейил хәм келбетликтің белгилери болса, екиншисинде фейил хәм рәўишлик белгилери бар. Олар гәпте анықлаўыш, пысықлаўыш, оның түрлери, сондай-ақ субстантивлескен ўақытта, болса, атлыққа тән барлық синтактик функцияларды атқарады.

ІІІ БАП. ИНГЛИС ТИЛИНДЕ КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛ ФОРМАЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ БЕРИЛИҰИ

Биз жумысымыздың биринши бабын англис тилиндеги келбетлик фейиллердин семантикалын хәм синтаксислик өзгешеликлерине арнаған болсақ, еккинши бабында қарақалпақ тилиндеги олардың сыңарлары деп билген келбетлик фейиллер хәм хал фейиллер туўралы сөз жүриттик. Егер олардың айырымларында, айтайық синтаксислик функцияларында ма пикир толық болмаған болса, мине енди үшінши бапта толығырақ сөз етиўге туўра келеди. Өйткени келбетлик фейилдин анаў ямаса мынаў формасының қарақалпақ тилиндеги эквиваленти олардың гәптеги функциясына көпшилик жағдайда байланысly. Сол себептен де биз олардың синтаксислик функциялары менен қарақалпақ тилинде берилиўлерин қосып қараймыз.

Инглиз тили жоқарыда айтып өйткенимиздей, тилдин бир топарына - флектив тиллер топарына тийисли болыўына қарамастан оның морфологиялық қурылысларында, атап айтқанда фейиллердин функционал формаларының санында айырмашылықлар бар, мысалға герундийдин биреўинде болып, еккиншисинде болмаў, сондай-ақ аз да болса да келбетлик фейиллер системасында да айырмашылықлар болыў сөзсиз, әсиресе олардың түрлери, жасалыўында. Усыларды есапқа ала отырып биз алды менен келбетлик фейил формалары хәм олардың қарақалпақ тилинде бирилиўи хәм соңынан тап усындай тахлидте немис тилиндегисин қарап шығамыз.

3.1. Инглис тилиндеги келбетлик фейил формалары хәм олардың қарақалпақ тилинде берилиўи

Келбетлик фейил англис тилинде, хәм сондай-ақ қарақалпақ тилинде де бар болып, өзиниң атамасынан көринип турғанындай, фейиллер белгилеринен тысқары келбетлик хәм рәўишлик белгилерге ийе. Келбетлик фейилдин келбетлик хәм рәўишлик белгилери ол атқарған синтактик функцияларда көринеди. Бир тәрәптен келбетлик фейил келбетликлер сыяқлы анықлаўыш

хәм де предикативтиң атлық бөлеги ўазыйпасында келсе, екинши тәрәптен, олар гәпте рәўиш сыяқлы пысықлаўыш ўазыйпасында келеди. Пысықлаўыш дегенде оның бир ямаса еки түри болып қалмастан оның дерлик барлық түрлери усы келбетлик фейил арқалы билдириледі.

Жоқарыда, яғный жумысымыздың биринши бабында көпшилик грамматика бойынша мийнетлерде келбетлик фейиллерди еки түрге - келбетлик фейил I хәм келбетлик фейил II бөлип қарайды. Бизде сондай бөлиниўди мақуллап оларды избе-изликте қарап шығамыз.

Келбетлик фейил I - формасы өзинен кейин келген атлықты анықлап, конкретлестирип гәпте анықлаўыш ўазыйпасын атқарады: "I hate you!" She cried, turning on him with eyes like *glowing* coals (Voynich). Сизлерди көрерге көзим жоқ! – деп бақырды. Көзлери болса жанып турған шақтай жарқырады.

Жоқарыдағы мысалалардағы гәплердиң қарақалпақша аўдармаларынан көринип турғанындай анықлаўыш ўазыйпасында келген инглиз тилиндеги келбетлик фейил I қарақалпақ тилинде келбетлик фейил формалары арқалы бериледи, соңғы тилде де анықлаўыш ўазыйпасында келеди.

Анықлаўыш функциясындағы келбетлик фейил өзи анықлап келген атлық сөзден алдында ямаса соңында келиўи мүмкин.

Анықланыўшыда алдын келген келбетлик фейил I диң актив формасы тийкарынан, жеке сөз қолланылады, яғный айтқанда өзине бағыныңқы (төбе) сөзлер менен келе алмайды. Мысаллар: In the *deeping* dark Janny looked down High Street and left at home (Abrahams). Женни қараўытып баратырған геўгимде көшеге қарап турып, үйде екенлигине қуўанып қоя берди.

Өзине бағынған сөзлерди басқарып келген келбетлик фейилли бирикпе әдетте анықланыўшынан кейин турып қолланылады:

Once in a while letters arrived from Alisher and Timur *fighting on the front* line. (Sh.Rashidov) Фронттың алдыңғы линияларында урыс алып барып атырған Алишер хәм Тимурдан жийи-жийи қысқа жазылған хатлар келип туратуғын еди.

Кези келгенде сонны айтып өтиў керек, қарақалпақ тилинде сондай-ақ көпшилик түркий тиллеринде келбетлик фейилли бирикпе хеш ўақытта да өзи анықлап киятырған атлықтан кейин турмайды.

Инглиз тилиндеги пассив дәрежедеги келбетлик фейиллер барлық ўақытта постпозицияда қолланылады хәм қарақалпақ тилиндеги белгисиз дәрежедеги келбетлик фейил формасына сәйкес келеди. Мысалға:

The hotel *being built in our street* is for university students. Көшемизде қурылып атырған жатақхана университет студентлери ушын.

Келбетлик фейил I диң перфект формалары анықлаўыш ўазыйпасында қолланылмайды. Гейпара ўақытлары анықлаўыш функциясындағы келбетлик фейил I (ямаса ол пайда еткен келбетлик фейилли оборот) гәпте бираз мустақыллыққа (өз бетинше қолланылыўшыққа) ийе болып, келбетлик фейил I менен анықланыўшы арасындағы байланыс пәсейеди.

Бундай жағдайда келбетлик фейил I ажыратылған анықлаўыш ўазыйпасында келген болады. Ажыратып көрсетилген анықлаўыш хәтте үтир менен ажыратылады. Мысаллар:

Rivera, on his knees, *serubbling*. Looked up, with suspended brush, his bare arm flecked with soap, dirty water. (J.London) Тис шөгип *пол жуўып атырған* Ривера басын көтерди, оның түрилген (жеңлери) қолларынан кир суўдың тамшылары ағып тур еди.

Келбетлик фейил II де гәпте анықлаўыш ўазыйпасында келеди. Бул жерде анықлаўыштың үш түрин есапқа алып үйрениў мақул болады. Олар тийкарынан

- 1) препозитив анықлаўыш;
- 2) постпозитив анықлаўыш;
- 3) ажыратылған анықлаўыш.

1) Препозитив анықлаўыш өзиниң атамасынан көринип турғанындай өзи анықлап беретугын атлықтан, яғный анықлаўышыдан алдын келеди.

Инглис тилиндеги анықлауыштың бундай түри қарақалпақ тилинде келбетлик фэйилдің белгисиз дәрежесіндегі – гәп формасына туура келеді:

He took a neatly *folded* envelope from his breast pocket. (Sh.Rashidov)

Жигит қойын қалтасынан *еки бүктенген* хатты алды.

2) Постпозитив анықлауыш атамасынан көринип тұрғанындай (келбетлик фэйил II ден жасалған анықлауыш) анықланыушы сөзден кейін турады. Көпшилик жағдайларда оборот составында қолланылады:

The Gadfly was sitting beside a table *covered with flowers and ferns*, staring at the flowers with an open letter on the knee. (L.Voynich) Сона *гүлдер қойылған* жазыу стол қасында кейіпсіз түрде төмен қарап отырар, дизесінде бир ашық хат жатыр еді.

Жоқарыдағы мысаллардан белгили болғандындай қарақалпақ тили келбетлик фэйиллери оборот составында анықланыушынан алдын турады.

3) Ажыратылған анықлауыш ұазыйпасында келген келбетлик фэйил II хәм келбетлик фэйил I ге уқсап, оборот составында препозитив ямаса постпозитив жағдайында тұрыуы мүмкин, әлбетте бул пикир өзи анықлап келетуғын сөзге тийисли:

1. *Tortured by longing and sadness. He blew out the lamps and followed his mother out into the empty darkness. (P.Abrahams)*

2. It seemed hard to see this dear a study, the Padre's own private anctum, *invaded by a stranger. (E.Voynich)*

Ажыратылған ұазыйпасында келген келбетлик фэйил II қарақалпақ тилиндеде тап усындай бериледи.

Келбетлик фэйил II де қоспа баянлауыштың бөлеги болып келеді:

They fried fish with the bacon and were *astonished*. (M.Twain) Олар балықларды гөшке қосып қууырып алар екен, *таңланып калды*.

Келбетлик фэйилли предикатив конструкциялар хәзирги заман инглис тилинде төмендегі келбетлик фэйилли предикатив конструкциялар бар:

1.Келбетлик фэйилли объектив конструкция;

2.Келбетлик фэйилли субъектив конструкция;

3. Келбетлик фейиллик номинатив абсолют конструкция;

4. Келбетлик фейиллик предлоглы абсолют номинатив конструкция.

Биз олардың айырымлары тууралы қысқаша тоқтап өтеміз.

1) Келбетлик фейилли объектив конструкциядағы келбетлик фейил улыўмалық сепликтеги атлық ямаса объектив сепликтеги алмасыққа катнаслы предикатив мүнәсибette болады.

Келбетлик фейилли объектив конструкция гәпте қоспа толықлаўыш (Complexobject) ўазыйпасын атқарып келеди. Оның қарақалпақша сыңарыда өзине уқсаған функцияда келеди. Айырым жағдайларда толықлаўыш ўазыйпасында келип қолланылады. Келбетлик фейилли объектив конструкция сезги мәнисин билдириўши to see, to hear, to notice, to feel фейиллерден кейин қолланылады. Мысалы: He found *it locked* and was obliged to vault the fence. (I. Turgenev) Оны шынжырланған хәм пәнжерен алып өтиўге мәжбүрленген ҳалда тапты.

2) to keep, to set, to start, to have сыяқлы қандайда бир жұмысты бийкарлаўға мәжбүр етиўлик мәнисин билдиретуғын фейиллерден келеди. Бундай жағдайларда тийкарынан конструкция составында келбетлик фейил I қолланылады: It's rather hard to have *your husband running* about like that, isn't it? -said Nurstwood. Нарствурд, сениң күйеўиң оған уқсап ол жаққа – булл жаққа жуўырыўы бираз қыйынлаў, деди.

3) to want, to wish, to desire сыяқлы қәлеў мәнисин билдиретуғын фейиллерден соң, келеди. Бундай жағдайда конструкция составында келбетлик фейил II қолланылады: We don't want *anything changed* here. Биз бул жерде ҳеш нәрсени өзгертиўди қәлемеймиз.

4) Келбетлик фейил субъектив конструкцияда еки элементтен турып, биринши элемент улыўмалық сепликтеги атлық ямаса номинатив сепликтеги бетлик алмасығы менен, екинши элемент болса келбетлик фейил менен бериледи. Бул конструкция өзине тән қәсийети соннан ибарат, оның элемент гәпте баслаўыш ўазыйпасын, фейил элемент болса қоспа баянлаўыштың бөлеги болып келеди: At the windows *dark figures* could be seen hanging

blackout clothes. (I.Turgenev) Айнада асылып туратуғын кийимлерде қара фигуралар өширилген халда көриниуі мүмкин.

Мысаллардың қарақалпақша аудармасынан көринип турғандай инглиз тилиндеги келбетлик фейилли предикатив конструкциялар қарақалпақ тилине түрли усыллар менен берилиуі мүмкин.

Бундай жағдайда қарақалпақ тилиндеги усындай кубылыс пенен бериледи.

Келбетлик фейилли предикатив конструкциялардың қалған екеуі тийкарынан пысықлауыш хәм оның түрлери ұазыйпасын атқарып келеди. Оларды биз жумысымыздың ендиги бетлеринде қараймыз.

3.2. Инглиз тилиндеги келбетликли предикатив конструкциялар хәм олардың қарақалпақ тилинде берилиуі

Келбетлик фейил I қоспа предикат-атауыш баянлауыштың атауышлық ұазыйпасында келеди:

The joy of the prisoners was almost *overwhelming*. Their speed was slow, however, because, pitfalls were somewhat common and has to be quarded against. (M.Twain) Киши тутқынлар қуғанлардан өзлерин билмес, бирақ тез жүре алмайтуғын еди, өйткени хәр адым шунқыр жерлер болғанлықтан хабардар болып жүриуге туўра келетуғын еди.

Бундай жағдайда қарақалпақ тилинде усындай кубылыс пенен бериледи.

Пысықлауыш функциясында келген келбетлик фейиллер тийкарғы ис-хәрекетке қатнаслы екинши дәрежели ис-хәрекетти көрсетеди. Келбетлик фейил I хәм II ұақыт мәнисинде қолланылады. Келбетлик фейил I актив хәм пассив дәрежелерде, сондай-ақ перфект келбетлик фейилде сол дәрежеде, ал келбетлик фейил II булл функцияда жүдә сийрек гезлеседи.

Белгисиз характердеги фейиллерден болған келбетлик фейиллер тийкарғы ис-хәрекет пенен бир ұақытта асыуын, яғный еки хәрекеттиң бир ұақытлығын көрсетеди. Сондай мәниде қолланғанда инглиз тилиндеги

келбетлик фейил қарақалпақ тилинде -ып/-ип ямаса -ғанда/-генде формалы хал фейиллерге сәйкес бериледи:

Moving on till they were in front of the shack, they got off and tied Betsy up. Кишкене үйдиң алдына барып асығыс аттынан түстиде, Бетсиди байлап қойды.

Егер келбетлик фейил I хәм II тийкарғы фейил баслаўыш пенен болған хәрекеттиң бир ўақытлылығын аңлатса, олар «when» хәм «while» дәнекерлери менен келеди. Бул дәнекерлер қарақалпақ тилине аўдарылмайды.

Келбетлик фейиллердиң актив дәреже формасы жоқарыда келтирилген дәнекерлер менен қолланылмайды. Олардың қарақалпақшаға берилиў усылларыда тап жоқарыдағыдай жағдайда әмелге асады. Оның булл мәниси қарақалпақ тилинде хал фейилдиң -ып/-п формасы, келбетлик фейилдиң орын сеплигинде келетуғын -ған/-ген, сондай-ақ фейилдиң «ар+екен» бетлик формаларына сәйкес келеди:

The governer, when sending in into the legate his report of the arrest, had begged as a special favour permission of this case. (Gadfly) Әскерий баслық Сонаның қамаққа алынғанлығын ҳақкында хәкимге баянлама жиберип, тергеўди жеке өзи өткерийўге хүкимет дүзиминен рухсат бериўди сораған еди.

When shuffling cards between two rubbers or after a successful "grands slam" he would never opportunity of putting in a word for his "Volodka" to any personage to importantce who liked a game a kill. (A.Nest) Еки монар ортасында карта аралстырып отырғанында ямаса қарсылыққа бирде карта алдырмай табысқа ерискенинде, ол итибарлы бир қумарпазға өз Володкасы туўралы сөз айтыўды умытпайтуғын еди. (Дворян уясы)

Келбетлик фейил I актив дәрежеде оборотларда қолланылып ўақыт пысықлаўышы ўазыйпасында келип «when» хәм «while» қолланғанда тийкарғы фейилдиң бетлик формасы менен бирлик билдирилген ис-хәрекет пенен бир ўақытта әмелге асқанлығын билдиреди.

«when» дәнекери менен дизбеклесип келген келбетлик фэйил II де ўақыт пысықлаўышы хызметин атқарады ҳәм белгисиз дәрежениң -ғанда/-генде формасына сәйкес бериледи: He Listened in silence; and when asked, according to the ususeform, whether he had anything to say, merely waved the question aside with an important movement of his had. (Gadfly) Ол үндеместен тыңлады, рәсмий әдетке көре, айтатуғын сөзи бар-жоқлығы сорағанда, ашыўы келип, қолын силтеп таслады.

Келбетлик фэйил I ҳәм перфект келбетлик фэйил формасы тийкарғы фэйилдиң билдирген ис-хәрекетинен кейин болған ис-хәрекеттиң ўақтың билдиреди. Ўақыт пысықлаўышы хызметин атқарады қарақалпақ тилине ҳал фэйилиниң -ып/-п сондай-ақ келбетлик фэйилдиң шығыс сеплигиндеги -ған/-ген ҳәм -қан/-кен формалары арқалы қолланылады: Placing the child on the chair, the Gadfly knelt down beside him... Соны баланы отырғышқа отырғызып, өзи болса баланың қасына дизелеп отырды.

Келбетлик фэйилдиң перфект формасы ўақыт пысықлаўышы ўазыйпасында келген ўақытта қарақалпақ тилине -ып/-п формасы ҳалфэйили менен бериледи: This same genlement, having heard of the fame of George's invention, went to a ride over to the factory to see what this intelegend Chattel had been about. (Uncle Tom's) Бул хожеин, Жорждың ойлап шығарған машинасын ҳәмме мақтап атырғанын еситип өзине тийисли булл жанлы заттың ислегенин көриў ушын фабрикаға келди.

Соныда айтып өтиў керек, ўақыт пысықлаўышының хызметин атқаратуғы нкелбетлик фэйил формалары герундийаль оборотларға ўақыт бағыныңқы гәпке синоним болып келеди. Олар бир-бири менен алмастырып қоллаўға болады.

Келбетлик фэйил I формасы синтактик көз-қарастан себеп пысықлаўышы хызметин атқарады. Келбетлик фэйил I диң актив дәреже формасы себеп мәнисин аңлатып келгенде, тийкарынан қарақалпақ тилине -ып/-п формалы ҳал фэйили менен бериледи: - "My father tought me to listen to the quiet", - she said, knowing that he would understand.- Атам маған тып-

тынышлықты еситиўди үйретип қойған – деди Сара Ленниң булл гәпке тусинбейтуғынын биллип.

Сондай-ақ келбетлик фәйилдиң бул – келбетлик фәйил I актив дәрежеси себеп пысықлаўышының функциясын атқарып қарақалпақ тилиндеги -ған/-ген келбетлик формасы + «ушын», «себептен», «себепли» тиркеўишлери сәйкес келеди: Feeling very poorly, Malanya Sergeevna had added only a few lines. (A.Nest) Маланья Сергеевна еле жүдә хәлсиз болғанлықтан тек бир неше қатар хат жазған еди.

Пассив дәрежениң келбетлик фәйил I формасыда пысықлаўыштың себеп мәнисин аңлатыў ушын қолланылады. Бул функциясы менен ол қарақалпақ тилиндеги -ып/-ип, -п халф ормасына, келбетлик фәйилдиң шығыс сеплиги менен қолланылатуғын -ған/-ген формасына ямаса -ған/ -ген+ушын, себепли дизбеклерине сыңар болып келе алады: ...and being occupied in preparations for an evening visit, it passed out of her thoughts entirely. (Uncle Tom's) Кеште қонаққа барыў керек еди, соның маишқаласы менен бәнт болып тезде буны пүткиллей есинен шығарады.

Перфект келбетлик фәйил себеп пысықлаўышы ўазыйпасында келгенде қарақалпақ тилине тап алдыңғы тил қубылысы арқалы бериледи:

Having held the same post more than ten years. Jurayev knew his district thoroughly. (Victirs) Жураев он жылдан берли бир жұмыста ислегенликтен районды, оның Халқын мәдениятын хәм хожалығын хәммесин бес бармағындай билетуғын еди.

Себеп пысықлаўышы функциясынд акетуғын келбетлик фәйил формалары ўақыт пысықлаўышы функциясында келетуғын келбетлик фәйиллерге уқсап, себеп бағыныңқы гәп пенен синтактик синоним бола алады: Not being allowed books, he spent his time in prayer and devout meditation. He spent his time in prayer and devout meditation because (as) he was not allowed books. (Godfly)

Актив дәрежениң келбетлик фәйил I пысықлаўыштын хәрекетти менен бир ўақытта болған ис-хәрекетти билдириў ушын қолланылады. Бундай

ўақытта баянлаўыш берилген ҳәрекет пенен тығыз байланысқанлығын көрсетип өзалдына исленетуғын ис-ҳәрекетти билдиреди.

Келбетлик фейил I усы функцияда қарақалпақ тилине әдеттегидей ҳал фейилдиң -ып/-ип, -п формалары арқалы бериледи. "I thought so", she said *looking Lanny up and down*. Өзим де солай ойлаған едим, деди ол Ленниге бастан аяқ нәзер салып.

Айырым ўақытлары пысықлаўыштың ўақты менен бир ўақытлылықты көрсететуғын актив дәрежениң келбетлик фейил I формасы қарақалпақ тилинде фейилдиң бетлик формасына сәйкес келеди. Бундай ўақытлары англис тилиндеги актив дәрежениң келбетлик фейил I формасы қатнаслы өзине тийисли жеке ҳәрекетти аңлатады. Тап усы себептен ол қарақалпақ тилиндеги фейилдиң бетлик формасына туўры келеди: "*What feeling*", -she observed to Gedeanovsky in an undertone. "A splendid" Gedeanovsky repeated, *rolling up* his eyes. (A.Nest) - Гөззал ҳаял, - деди Марья Дмитриевна Гедеановскийге әсте ғана. Қайыл (Гәп Жоқ), - деп такирарлады Гедеановский хәм аспанға тигилди.

Келбетлик фейил I хәм де оның менен келетуғын оборотлар жоқарыдағы пунктлерде айтылатуғындай бағыныңқы гәплерге синоним болып келе алмайды. Келбетлик фейил I сын пысықлаўышы ўазыйпасын атқарып келеди. Бундай жағдайда оған қарақалпақ тилинде ҳал фейилдиң -ып/-ип, -п формасы сәйкес келеди.

Сын пысықлаўышы ўазыйпасында келетуғын келбетлик фейил I формасы айырым ўақытлары қарақалпақ тилиндеги -ар/-ер, -р аффиксли келбетлик фейил формаларының «еди» толықсыз феиили менен дизбеклесип келетуғын формасына сәйкес келеди: King fussed around them, dashing a little distance, waiting then dashing back to them. Кинг олардың дөгерегинде айланып жүрер, гә алдыға жуўырып өтип кетер, гә арқада қалар, гейде оларға жуўырып жетип алар еди.

Келбетлик фейил II шәрт пысықлауыш ұазыйпасын атқарып келеди. Бундай жағдайда келбетлик фейилдің алдында «if» хәм «once» дәнекерлер келеди [42].

Келбетлик фейил II ниң булл функциясына қарақалпақ тилинде фейилдің шәрт мейилдеги бетлик формасы сәйкес келеди: He is gravely suspected of having consented to, if not inspired. the assassination of no less than three confidential police agents. (Gadfly) Жасырын полиция агентлеринен кем дегенде үшеуиниң өлтирилиуин өзи шөлкемлестирмеген болса, хәр қандай болғанда да (не болғандада) өлтirmeуди мақуллаған деп гүман етиўге тийкарлар бар. *Once started, the revolution would take care of itself.* (J.London) Революция басланып кетсе, ол өз-өзин тәмийинлей алады.

Зәрүр деп табылған жағдайда қарақалпақ тилинде фейилдің бетлик формасына сәйкес рәуиште «егер» дәнекерин қоллауға болады.

Келбетлик фейил II жүдә сийрек жағдайда болса да қарсылас пысықлауыш функциясында келеди. Бизге бундай функциядағы келбетлик фейил II менен гәшлер-мысаллар жүдә аз гезлеседи: But a viper, *even crushed and dying*, strives to sting to the last. (Victors) Бирақ жылан езип тасланғанда да уў шығарыуға хәрекет етеди.

Инглисше мысалдың қарақалпақшадағы аўдармасынан көринип турғанындай, келбетлик фейил II формасы усы жоқарыда айтылған функцияда келбетлик фейилдің -ған/-ген, -қан/-кен орын сеплигиндеги формасы + «да», «хәм» дәнекерлери айырым жағдайларда -ған/-ген+ болсада ямаса -ған/-ген+ болыуына+ қарамай (қарамастан) формаларына сәйкес келеди. Келбетлик фейил I диң хәм II формалары салыстырыу пысықлауышы функциясын атқарады. Бундай жағдайларда келбетлик фейил I хәм II оборотлары қарақалпақ тилине келбетлик фейилдің атқарған + -дай/-дей аффикслери дизбегинде бериледи: Her husband had started speaking to her, as though *asking for* advice (Sisters). Хаялы оның жумысқа киретуғын болғанынан гөре, *кеңес сорағандай етуп* гәп баслағанынан кууанып кетти.

Айырым жағдайларда келбетлик фэйил I хэм II қарақалпақ тилиндеги келбетлик фэйилдің -атырған, -ған формасына сәйкес келеді. Олар «тап, тап бир, тап өзи» сыяқлы сөзлердің бири менен келиуі мүмкин: He moved his body slightly as though relaxing some tention and turned the pages on notebook. Исаак тап бир нәрсени қазып тасламакшы болғандай желкесин силкиттиде, қойын дәптерин ашты.

Келбетлик фэйил оборотлары (келбетлик фэйил I хэм II леер менен) «as if, as though» дәнекерлери менен қолланған жағдайда салыстырмалы бағыныңқы гәплерге синтаксис тәрептен синоним болып келеді: She turned back into the drawing room, but in a minute came out and stood as if listening (=as if she was listening)

Келтирилген мысалларда listening келбетлик фэйил I леер менен билдирилген ис-хәрекет баянлауыш пенен аңлатылған ис-хәрекет пенен бир уақытта болып өтетуғынлығын көрсетип турыпты.

Айырым жағдайларда деп жазады, германист илимпаз А.А.Хадеева айырым фэйиллерден жасалған келбетлик фэйил I ли оборота аңлатылған хәрекеттің, салыстырыу нәзерде тутылған, баянлауыштан аңлатылған хәрекеттің баслауышына дейин тамам болуыын билдиреди: [42]

For Bosinney was looking round the table, as if pointing the picularities of the guests and Soames wondered what he was saying.

Бул гәптеги pointing out келбетлик фэйил I арқалы билдирилген ис-хәрекеттің wondered, was saying сөзлери арқалы аңлатылған хәрекеттің баслауышына дейин тамамланғанлығын билдирип турыпты.

Бундай жағдайларда бул топламлар баянлауышы шәрт мейилинин перфект формасында турған салыстырыу бағыныңқы гәплерге синоним болып келеді.

Айырым (предельных) соңғы фэйиллерден жасалған келбетлик фэйил II формасы салыстырыу пысықлауышы сыпатында келгенде пассивтің реал хәрекеті менен салыстылырып, басқа хәрекеттің соған дейин тамамланғанлығын билдиреди: Liza stood as if rooted to the spot, without

stiwring. (A.Nest) Бул мысалдағы rooted келбетлик фэйили менен билдирилген хәрекетке дейин пассив хәрекеттиң тамамланғанлығын билдиреди. Бундай жағдайда келбетлик фэйил обороты баянлаўышы шәрт мейилиниң пассив формасынан жасалған салыстырыў бағыныңқы гәплерге синоним болып келеди: as if rooted to the spot = as if she were rotted to the spot.

As if tempted келбетлик фэйил обороты шәрт мейилиниң пассивинде келген салыстырыў бағыныңқы гәбине синоним болады: There he was - a dark, *and as if hurried*, shadow of his sleek and brazenself.

The horse stumbled out of the gutter, and the cart seemend to pause a moment, *as if undecided whether to follow or not*.

Бул мысаллардағы аўыспалы фэйиллерден жасалған hurried хәм undecided келбетлик фэйил II лери хәм актив мәниге ийе. Келбетлик фэйил оборотлары баянлаўышы Indefinite ямаса Continuous формасында берилген салыстырмалы бағыныңқы гәпке синоним бола алады.

Салыстырыў пысықлаўыш функциясында келген келбетлик фэйил I хәм II лер қарақалпақ тилиндеги келбетлик фэйилдиң -атырған- ған+ дай/-дей аффикслерине сәйкес келеди. Келбетлик фэйил обороты қарақалпақ тилинде тап, өзиндей сөзлериде қолланыў мүмкин.

Демек, келбетлик фэйил I хәмII формалары, сондай-ақ келбетлик фэйил I диң перфект формасы пысықлаўыш функциясын атқарып қарақалпақ тилиндеги хал фэйил формасына хәм де пысықлаўыш сыпатында келетуғын-атырған, - ған формалары келбетлик фэйил формасына сәйкес келеди екен.

Улыўма жуўмақлаў ретинде айтатуғын болсақ, келбетлик фэйил формасы инглис тилинде раўажланған хәм жийи-жийи қолланатуғын тип кубылыслы болып, олардың түрлериде, атқаратуғын синтактик функцияларыда, мәни оттенкаларыда түрли-түрли. Олардың қарақалпақ тилине берилиўиде мәнислерине, синтактик ўазыйпаларына байланыслы болады. Оларды биз жоқарыда келтирилген қатарлардан, мысаллардан, олардың қарақалпақшаға аўдарылыўынан көрдик.

Бул бөлімге жуу мақ ретінде соны айтыу мүмкін, англис тилинде келбетлик феиілдің I хэм II формалары болып, олар хэзирги немис әдебий тилинде жийи-жийи қолланылады. Олар гәпте тийкарынан анықлауыш, пысықлауыш хэм оның түрлери, сондай-ақ қоспа баянлауыштың бөлеги хэмде баянлауыш болып келе алады. Олардың қарақалпақ тилине берилиуде олардың мәнисине гәптеги атқарған синтактик функцияларына байланыслы. Олар көбинесе келбетлик феиіл хэм хал феиіллер арқалы қарақалпақ тилине аударылады. Қарақалпақша сынарларыда жоқарыдағыдай функцияларды атқарып келеди.

Келбетлик феиіл субстантивлескен ўақытта атлыққа тән грамматик категорияларға ийе болады хэм оларға сәйкес ўазыйпаларды атқарады.

ЖУЎМАҚ

Биз өзимиздің жұмысымызды лингвистика илиминің бір тарауы болған тиллерди салыстырмалы типологиялық үйрениўге бағышладық.

Салыстырмалы типология әсиресе шет тиллерин үйрениўде үлкен роль ойнайды. Ен, алды менен бир-бирине жақын ямаса реал тилер бир-бири менен салыстырмалы түрде үйренілген болса, соңғы ўақытлары түрли тиллер системасына киретуғын еки ямаса бир неше тиллер, олардағы лексик, грамматик, фонетикалық қубылыслар үйренилипа тыр.

Салыстырмалы типологиялық түрде тиллерди үйрениў бир тәрептен тил илимине, оның теориясына қосылатуғын үлес болса, екиншиден нәтийжелерин шет тиллерин үйрениўдеги қыйыншылықларын алдын алыўға, оқыўшылар тәрепинен жиберилетуғын типик қәтелерди сапластырыўға, оның менен бирге оқытыўды жетилистириўде жаңа методикалық усылларды ислеп шығыўда әҳмийетли орында ийелейди.

Жұмысымыз инглис хәм қарақалпақ тиллери грамматикаларында қурамалы қубылыслардың бири болған келбетлик фейиллер хәм олардың инглис, қарақалпақ тиллеринде берилиў усылларына бағышланған.

Қурамалы хәм қыйын тил хәдийсеси деп айтыўымыздың, себеби, келбетлик фейиллерди үйрениўде оқыўшылар көплеген қыйыншылықларға гезлеседи, нәтийжеде түрли қәтелер келип шығады. Олар келбетлик фейиллерди гәпте орнына дурыс қойыўда, олар анықлаўыш болып келгенде өзинен кейин турған атлық сөз бенен санда, родта, сепликте бийимлестириўде, оларды келбетликлерден парықлаўдан қыйыншылықларға ушырайды. Себеби хәр бир қыйыншылықтың өзине тән себеби бар.

Барлық тиллерде, соның менен бир қатарда салыстырылып атырған тиллерде фейиллер морфологиялық көз-қарастан екиге- бетлик хәм бетлик емес функционал формалар болып бөлинеди. Соны айтып өтиў керек, сол мәни аңлататуғын грамматик-лексик қубылыслардың түрли атамалар менен аталыў жағдайлары ушырап турады. Айырым грамматикаларда фейилдің атаўыш формалары, гей биреўлеринде номинал формалар, басқаларында

функционал формалар, бетлик хәм бетлик емес формалар деп берилген. Қандай атама менен берилиўине қарамастан латын тилиндеги *Verbum finitum* хәм *Verbum infinitum* деген мәнилерди аңлатады.

Биз еки тилде фейилдиң сөз етилген формалары салыстырып көргенимизде олардың саны, түринде ең дәслепки парқланыўды байқадық.

Инглис тилинде фейилдиң бетлик емес формаларының үш түринфинитив, герундий хәм келбетлик фейил, ал сол тилге жүдә жақын болған немис тилинде болса (биз бул тилди бир топарға кириўши жақын болғанлығы ушын изертлеўге хәрекет еттик) еки түри - инфинитив хәм келбетлик фейил формалары барлығы нәзерде түседи.

Үшинши тил болған қарақалпақ тилинде болса олардан өзгешелик болыўы сөзсиз. Өйткени ол улыўма басқа тиллер топарына тийисли. Сонлықтанда хәрекет аты, инфинитивт есоның составында келбетлик фейил хәм хал фейиллер соңғы тилдеги фейилдиң бетлик емес формаларын курайды.

Фейилдиң бетлик емес формаларына бетлик формасынан айырмашылығы сонда, бетлик емес формалар бет, сан хәм мейилди билдирмейди, сонлықтанда бетлик формаларына тән болған баянлаўыш функциясында келмейди.

Биз фейилдиң бетлик емес формаларына тек ғана келбетлик фейил туўралы сөз жүриттик. Келбетлик фейил формасы тилдиң үшеўиндеде бар. Бириншисинде, инглис тилинде *The Participle*, немис тилинде *Das Partizip*, ал үшінши қарақалпақ тилинде болса келбетлик фейил деп аталады. Жумысты қарақалпақ тилинде жазғанлықтан биз барлық жерде, үш түр ушында келбетлик фейил деп атаўды мақул көрдик. Келбетлик фейиллер семантикалық тәрәптен, фейиллик, атаўышлық, келбетлик хәм айырым тиллерде рәўишлик қәсийетлерине ийе. Рәўишлик қәсийети туўралы пикирди көбинесе инглис тили бойынша шығарылған грамматикаларда гезлестириў мүмкин.

Немис тили грамматикаларының айырымларында келбетлик фэйил I хәм келбетлик фэйил II деп бөлінгенин көремиз, айырымларында болса бундай анық етип түрлерге ажыратылмаған. Немис тилинде болса тап усындай бөлиниў грамматикалардың барлығында бар. Соларды есапқа алып биз еки тилге ортақ болған бөлиниўди тийкар етип алдық.

Инглис тилинде келбетлик фэйил I фэйилдин түбирине-ing суффиксин қосыў арқалы жасалса, келбетлик фэйил II ниң жасалыўы фэйиллердин түрине байланыслы. Егер фэйил дурыс фэйил болса, түбирине -(e)d қосымтасын қосыў менен, егер фэйил надурыс болса -en қосымтасын қосыў ямаса сести өзгертиў жолы менен жасалады. Хәтте айырым надурыс фэйиллердин келбетлик фэйил II формасы түбири менен омоним болады, оларды тек ғана гәпте парқлаў мүмкин:

Reading, going, helping - келбетлик фэйил I

Read, gone, helped - келбетлик фэйил II

Келбетлик фэйиллер немис тилинде инглис тилиндегиге уқсап тап өзіндей емес жасалады. Келбетлик фэйил I фэйилдин түбирине -(e)nd қосымталарын қосыў арқалы, ал келбетлик фэйил II ниң жасалыўында фэйилдин морфологиялық характерине байланыслы, егер күшсиз фэйил болса түбир өзгермейди фэйилдин түбирине -t суффикси, алдына болса ge-суффикси қосылады. Егер күшли фэйил болса-en суффиксин, ge-префиксин қосыў арқалы жасалады, фэйилдин түбири өзгериске ушырамайды.

Ge-префиксин алатуғын хәм алмайтуғын фэйиллер бар. Соңғы пикир фэйиллердин еки түрине де теңдей қубылыс: Kommend, gehend, schlafend, lachelnd - келбетлик фэйил I

Gekommen, genommen, gemacht, verkauft- келбетлик фэйил II қарақалпақ тилинде келбетлик фэйиллер мәхәл мәнисин билдириўши арнаўлы аффикслер арқалы жасалады. Келбетлик фэйил жасаўшы аффикслер мәхәл категориясы қатнасына қарап үш түрге бөлинеди хәм төмендегише жасалады. Келбетлик фэйиллердин формалары:

1) -ған/-ген; -қан/-кен формалары;

2) -(ы/и) ұшы/ұши; -(ы/и)ўлы/ўли; -ып/-ип, -п; -а, -е, -й +ған/-ген + тур, жүр, атыр, жатыр;

3)-ар/-ер; -мас/-мес; -(а)-е, -й + жақ; -(а) -е, - й + туғын; -мақшы/-мекши; - пақшы/-пекиш; -бақшы/-бекши.

1. оқыған, жазған, келген, айтпаған, бармаған, жеген;

2. алыўшы, бериўши, байлаўлы, илдириўли; ислеп атырған, сөйлеп турған, уйқылап жатырған, өтип баратырған;

3. барар, бармас, келер, келмес, кележақ, келмейжақ, бармақшы, келмекши, айтпақшы, жазбақшы хәм т.б.

Демек, келбетлик фейиллер хәм олардың жасалыўлары бойынша түрлери қарақалпақ тилинде алдыңғы екеўине қарағанда көплеў екен.

Келбетлик фейиллер үш тилде де түрли семантикалық оттенкаларда қолланылады. Present Participle Active формасындағы хәрекет гәпте баянлаўыш арқалы билдирилген хәрекет пенен бир ўақытта әмелге асқанлығын, оннан алдын (ямаса кейин) болғанлығын билдиреди: She is looking at the woman sitting at the window. When I entered the room, I gave the letter to the woman sitting at the window.

Қарақалпақ тилинде болса, жоқарыда айтып өтилгениңдей өткен мәхәлге тийисли келбетлик фейил формалары, хәзирги мәхәлге тийисли келбетлик фейил формалары, сондай-ақ келер мәхәлге тийисли келбетлик фейил формалары деп жүритиледи, ондада келбетлик фейиллер арқалы аңлатылған хәрекет тийкарғы Хәрекет пенен бир ўақытта, избе-изликте болатуғынлығы нбилдиреди. Тиллердиң үйрениўинде де келбетлик фейиллер тийкарынан анықлаўыш, толықлаўыш, баянлаўыштың бөлеги, баянлаўыштың өзи, сондай-ақ пысықлаўыш хәм оның түрли функциясын атқарып келеди.

Инглис тилинде келбетлик фейиллердиң қарақалпақ тилине берилиў усыллары олардың атқарған синтактик функцияларына байланыссы. Олар гәпте анықлаўыш болып келгенде қарақалпақ тилинде анықлаўыш ўазыйпасында келетуғын келбетлик фейил формалары арқалы бериледи.

Егер олар пысықлауыш хәм оның түрлери функцияларында келген жағдайда қарақалпақ тилине хал фейили арқалы бериледи. Хал фейилдің ең көп ушырасатуғын формалары -ып/-ип, -п формалары көбинесе инглис хәм немис тиллеринде келбетлик фейиллердің сыңарлары болып есапланады. Тек гейпара жағдайларда, олда болса сийрек, келбетлик фейил қарақалпақ тилине келбетлик арқалы бериледи.

Тиллерде келбетлик фейиллер субстантивлеседи хәм атлық атқарған синтактик функцияларда келе алады.

Инглис хәм немис тиллериндеги келбетлик фейиллер хәм олардың семантикалық өзгешеликлерин түсиндириў оқыўшылар тәрәпинен оны өзлестирип алыўына унамлы тәсир ететуғыны сөзсиз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ

I. Норматив хужжетлар хэм баслы Әдебиятлар

1. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури // Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. – Т.: Шарқ,+ 2000. – Б. 20 –55.
2. Каримов. И. Баркамол авлод орзуси. Тошкент, Ўзбекистон, 1999, 13-б.
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
6. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент «Ўзбекистон», 2014.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №2909-сонли Қарори
9. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни // Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 7–18.
10. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков» от 10 декабря 2012 г. № ПП-1875

11. Өзбекистан Республикасы Президентиниң 2017 жыл 7-апрельдеги ПФ 4947-санлы «Өзбекистан Республикасын жәнede раўажландырыў бойынша хәрекетлер стратегиясы туўралы» Пәрманы.

II. Қәнигелик бойынша әдебиятлар

12. Азизов А. «Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков». Морфология. Ташкент. 1960.

13. Аннануров А. «Туркмен тилинде хал ишлик формалари» Ашхабад, 1974.

14. Баскаков Н.А. «Каракалпакский язык». Т. II, ч.2, 1952, стр. 306-311.

15. Баскаков Н.А. «Каракалпакский язык». Т. II, 1952, стр. 425.

16. Барсук. Р. Ю. «Основные проблемы обучения иностранным языкам в национальной школе». Докт. дисс. Баку, 1970, стр. 535-536.

17. Бодуен де Куртене. «Избранные труды по общему языкознанию». Москва. 1963, стр. 519.

18. Буранов Ж. Б. «Сравнительная типология английского и тюркских языков». М. 1983., Мирсоатов Т. З. «Немис тили грамматикаси узбек тили билан қиёсий». Т., 1979., Юсупов У.К. «Сравнительный анализ английских и узбекских сложноподчиненных предложений с придаточными условиями». АКД, Т., 1979. Сб: типология языков, Нукус, 1988.

19. Буранов. Ж. Б «Инглиз ва узбек тиллариниң қиёсий грамматикаси». Тошкент. 1973, 83 б.; «Сравнительная типология английского и тюркских языков». Москва 1983.

20. Буранов Ж.Б. хәм Курбаназаров П.К. «Англичан тилиниң грамматикаси» (Морфология), Қарақалпақстан баспасы, Нөкис, 1974. Москва, 175 б.;

21. Виноградов В. В. «Развитие языкознание» Секция отделение общественных наук. А. Н. Москва. 1951. стр. 41.

22. Виноградов В.В. «Русский язык» (Грамматическое учение о слове). Екинши басылыўы. Москва, Высшая школа, 1972, 49-50 б.
23. Грамматика современного якутского языка. Фонетика и морфология. М. Наука, 1982, стр. 213.
24. Дмитриев Н.К. «Башқор тилиниң грамматикаси». 1950, 200 б.
25. Каримов Ш. «Система причастий в современном немецком и узбекском языках». Сб: Материалы научно-теоретической конференции профессорского-преподавательского состава. Тошкен, «ФАН», 1967, 218 б.
26. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. «Практическая грамматика английского языка». Москва, 1996, стр. 107. Москальская О.И. «Грамматика немецкого языка» теоретический курс, изд-во ЛИЯ, Москва, 1956, стр. 337.; Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. «Практическая грамматика английского языка». Москва, 1996, стр. 276.
27. Курбанбаев А., Әўезов М. «Немис тилиниң грамматикасы». Нөкис, 1988, 131-132- б.
28. Курбанбаев А., Әўезов М. «Немис тилиниң грамматикасы». Нөкис, 1988, 132- б.
29. Курбанбаев А. «Сопоставительная грамматика немецкого и каракалпакского языков» (морфология) 146 б.
30. Кузнецов П.И. «Система функциональных форм глагола в современном тюркском языке». Советская тюркология, 1982, №1, стр. 4.
31. Мелиев Қ. «Хозирги туркий тилларда сифатдошлар». Тошкент, «ФАН», 1924, 14-15 б.
32. Мирсаатов Т.З. «Немис тили грамматикаси». Ташкент, «Ўқитувчи» 1974, 186 б.
33. Москальская О. «Грамматика немецкого языка» М.: Высшая школа, 1989. стр. 138.
34. Насыров Д.С. «Қарақалпақ тилинде келбетлик фейил». Нөкис, 1964, 15 б.
35. Русская грамматика. Т. II, М., Наука, 1980, стр. 646.

36. Скаличка. В. О. «О современном состоянии типологии». Новое в лингвистике. Выпуск 3. Москва, 1963. стр. 19.

37. «Узбек тили грамматикаси». Тошкент, (морфология) Т, 1975, 515 в.

38. Хадеева И.А., Быкова А.А. «Синтаксическая синонимия в английском языке» (сравнительные придаточные предложения и обстоятельственные обороты с союзами as if, as though), ученые записки, вопросы филология и методики преподавания иностранных языков. Изд-во ИМО, М., 1959, стр. 80-85.

39. Хангельдин В.Н. «Татар тили грамматикаси». (1959), 238 б.; «Хозирги замон уйғур тили» (1966) 242 б. «Хэзирги карақалпак тили» (1974) 212 б.

40. Хэзирги карақалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, «Билим», 1994, 212 б.

41. «Хэзирги карақалпак тили» (морфология), 1981, 122 б.

42. Хошанов. Б. «Пространственные и временные отношения в разносистемных языках». Нукус. 1992.

43. Хошимов В.У. «Причастии в роли обстоятельства и его соответствия в узбекском языке». Ученые записки, вып. XI, серия Романо-германской филологии, Тошкент, 1964, стр. 293.

44. Хошимов У. «К вопросу универсальности функциональных форм глагола в разносистемных языках». Сб: Всесоюзный семинар по вопросам методики преподавания новых дисциплин. «Теория и практика перевода»; «Сравнительная типология родного и изучаемых языков»; «Интерпретация текста» на факультетах иностранных языков пед. институтов 24-26 октябрь, 1973, тезисы докладов, Ташкент, 1973, стр. 138-139.

45. Щерба. Л. Б. «Избранные работы по русскому языку». Л. 1957. стр. 54.

46. Щербак А.М. «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков» I (глаголы) Л., Наука, 1981, стр. 22-23.

47. Ярцева В.И «Сопоставительно-типологическое исследование в области

Инглис хэм немис тиллериндеги эдебиятлар:

48. *Assumptions and Goals of Grammatical Theorizing*. London: The MIT Cambridge Press. Techniques and Resources in Teaching. P. 15-18

49. Benjaminov J.R. Vergleichende Typologie der deutschen und Usbekischen Sprache. Taschkent, 1982, s. 151.

50. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache, Zeipzig, 1966, s. 210.

51. Richards, J. (2003). *Functional English Grammar*. The USA: Techniques and Resources in Teaching. P. 8-15

52. Seidl, J. (1982). *Grammar in Practice 1 & 2*. New York: Oxford University Press. Techniques and Resources in Teaching. P. 18-23

53. Swan, M. (2005). *Practical English Usage*. Oxford: oxford University Press. Techniques and Resources in Teaching. P. 68-72

54. Ur, P. (1988). *Grammar Practice Activities: A Practical Guide for Teachers*. United Kingdom: Cambridge University Press. 16-18

Techniques and Resources in Teaching. P. 32-35

55. Uribe, M., and Liz and John Soars (2007). *Beginner Resource Book*. Spain: Oxford University Press. Techniques and Resources in Teaching. P. 22-26

56. Williams, E. (1990). *Introduction to the Theory of Grammar*: Techniques and Resources in Teaching. P. 142 18-22

57. Yalchin, Ahmet. (1991). *English Grammar*. Istanbul: Cag'alogTu. Techniques and Resources in Teaching. P. 182

Интернет материаллары

58. <http://www.ruf.rice.edu/~kemmer/Words/wordtypes.html>

59. <http://dictionary.cambridge.org/grammar/british-grammar/about-words-clauses-and-sentences/abbreviations-initials-and-acronyms>

60. http://lang.mipt.ru/articles/comparative_languages_levels.html

61. http://cnets.iste.org/languages_word_formation.html

62. <http://www.karsu.uz>

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIALISED
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

BERDAKH KARAKALPAK STATE UNIVERSITY

On the rights of manuscript:

UDC (412.5=20)

ASKAROV DAMIR

**COMPARATIVE ANALYSES OF PARTICIPLE I AND PARTICIPLE II IN
ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES**

Specialty: 5A120102

**DISSERTATION PAPER
FOR MASTER'S DEGREE**

Nukus – 2017

**ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

МАГИСТРАТУРА БӨЛИМИ

Қол жазба ҳуқықында

УДК (412.5=20)

АСКАРОВ ДАМИР ПОЛАТОВИЧ

**«ИНГЛИС ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕГИ КЕЛБЕТЛИК
ФЕЙИЛЛЕРДИҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ИЗЕРТЛЕНИЎИ»**

**5A120102 – Лингвистика Инглис Тили
Магистр академиялық дәрежесин алыў ушын жазылған
ДИССЕРТАЦИЯСЫ**

МАКда жақлаўға рұхсат
Магистратура бөлими баслығы:
ю.и.к.доц. Гулимов А.Б.

Кафедра баслығы:
т.и.к., доц. Хаджиева Д.Д.

Илимий басшы:
п.и.к, доц.Дж.Курбанбаев

НӨКИС – 2017

